

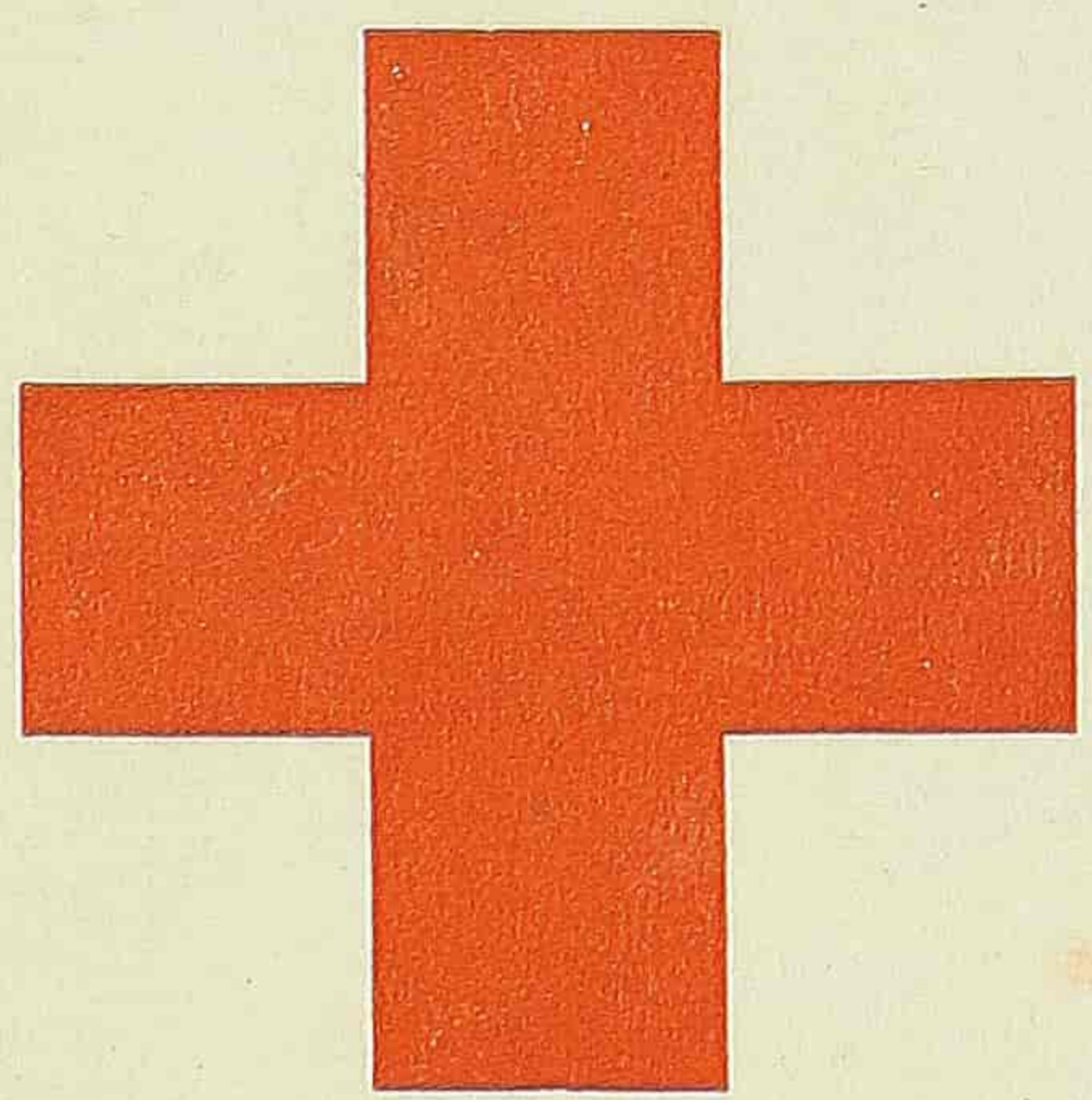
Г.б.б
182

Усподину Луки Келовићу
Бредершићу Задушничког Савеса

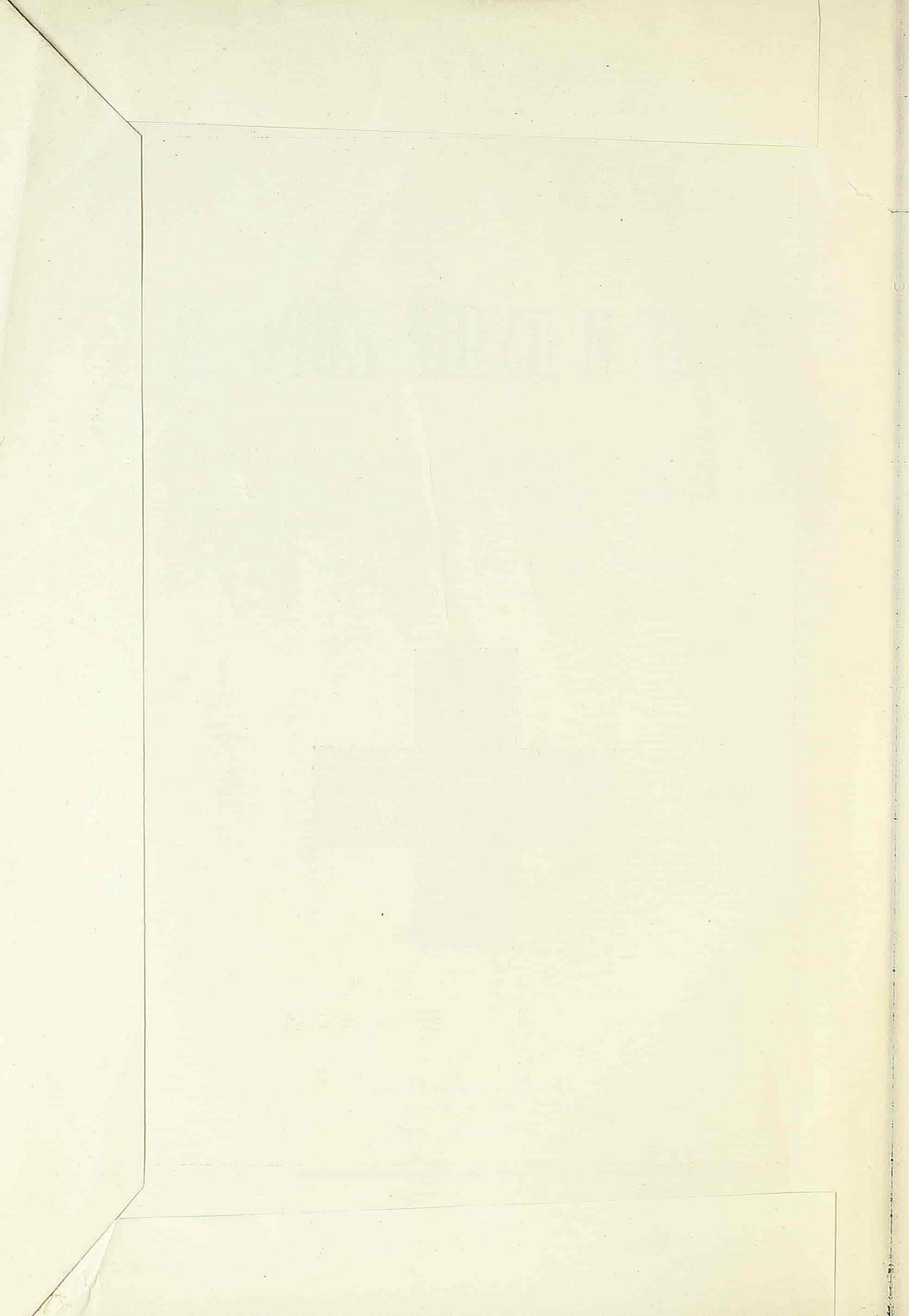
DR ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

СРЦЕ И ДУША ЕВРОПЕ

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ПРВИХ ПЕДЕСЕТ
ГОДИНА У ЖИВОТУ И РАДУ ДРУШТВА
ЦРВЕНОГ КРСТА У ОПШТЕ И СРПСКОГ
ДРУШТВА ЦРВЕНОГ КРСТА НА ПО СЕ.

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД — 1927.

Г. Б. 6
182

ID=34465031

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 45795

DR ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

СРЦЕ И ДУША ЕВРОПЕ

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ПРВИХ ПЕДЕСЕТ ГОДИНА У
ЖИВОТУ И РАДУ ДРУШТВА ЦРВЕНОГ КРСТА У ОПШТЕ
И СРПСКОГ ДРУШТВА ЦРВЕНОГ КРСТА НА ПО СЕ.

ДРЖАВНА ШТАМПARIЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД — 1927.

YRIB ENLIMOTERNA
N. Ball 1922

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

CPUE N. DIVINA EBROIDE

DE NOT SA NOTOPHIA IPIPIA PERIBET TOPIA
DE NOTIPIA IPIPIA PERIBET TOPIA
DE NOTIPIA IPIPIA PERIBET TOPIA

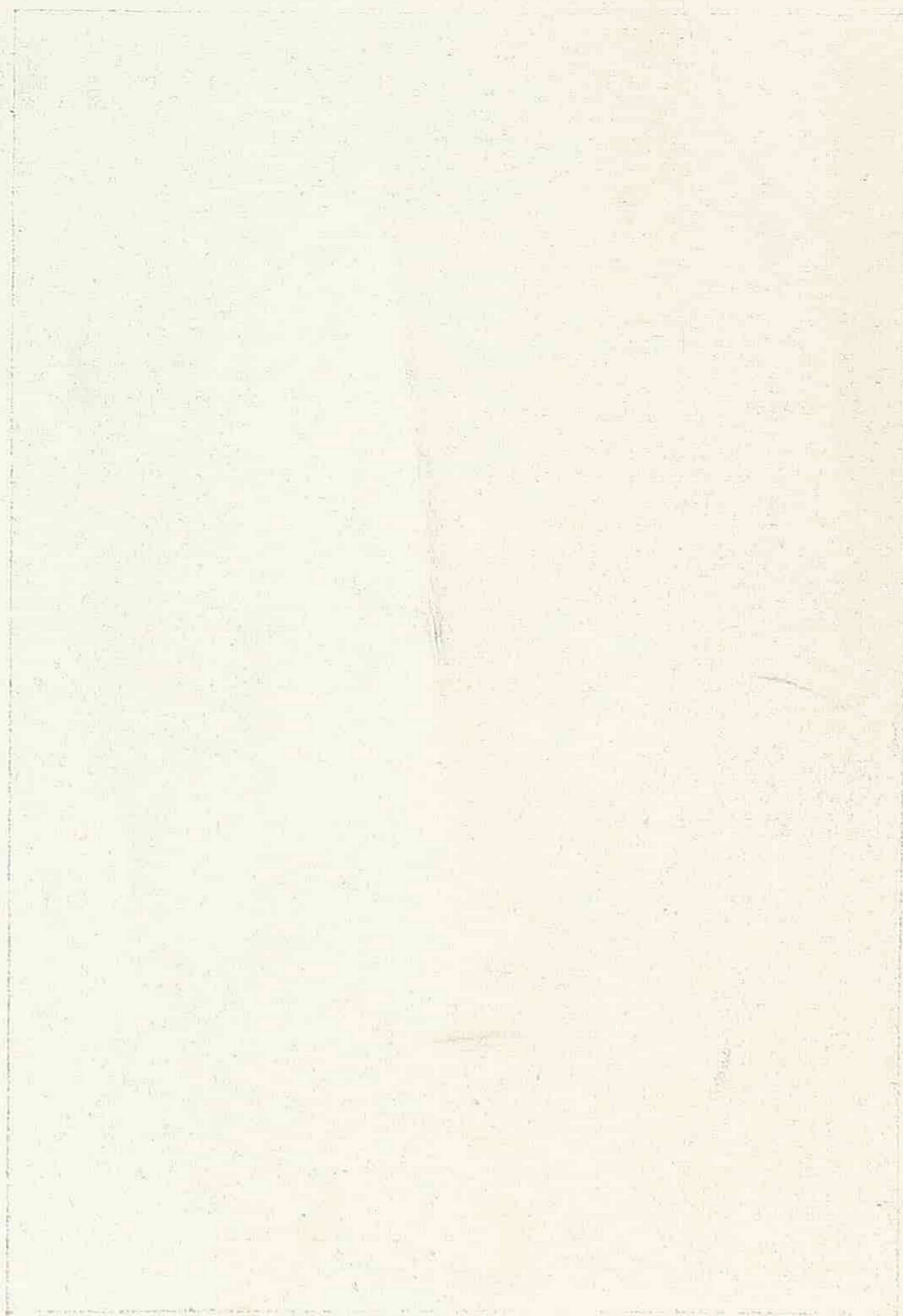

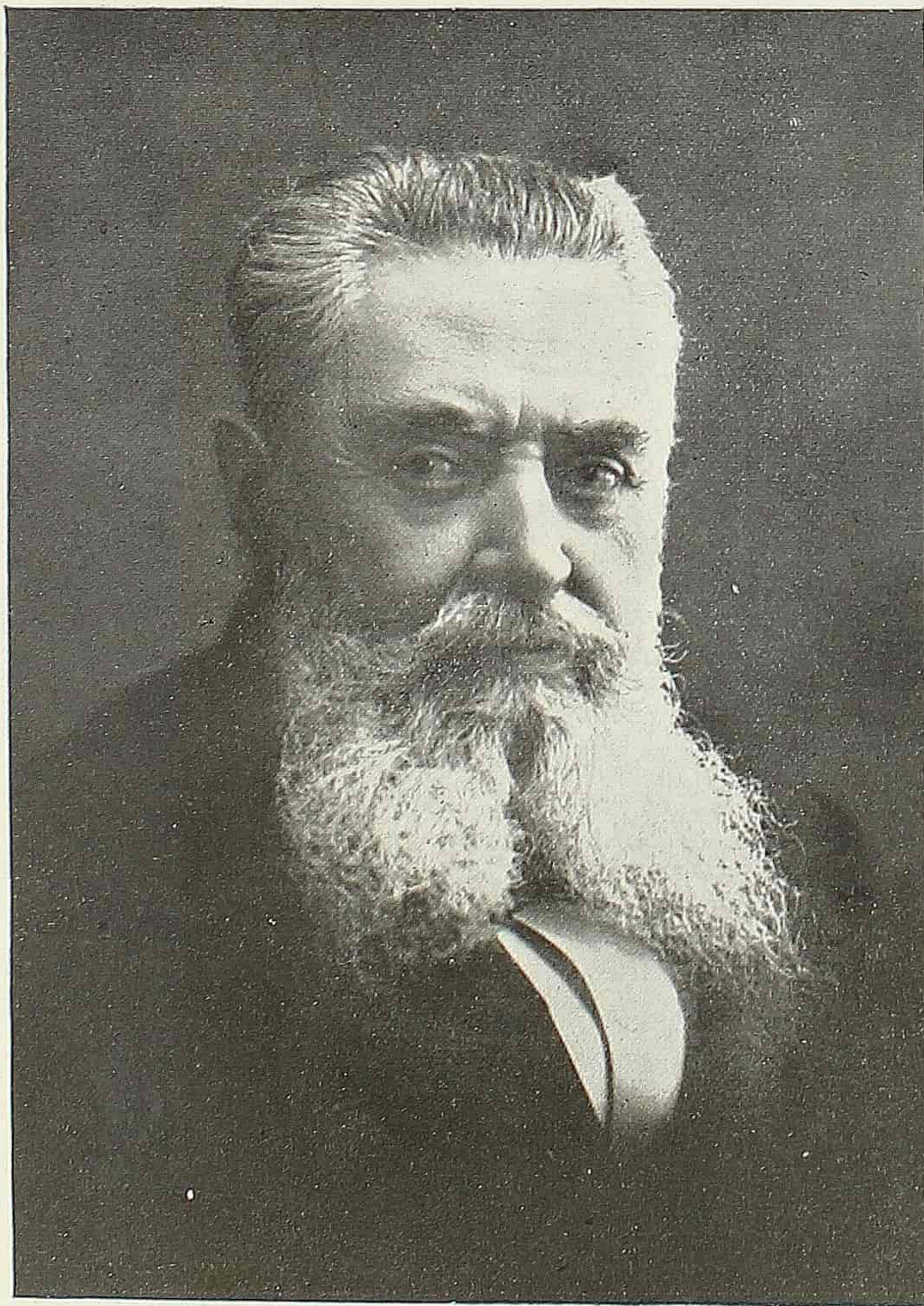
UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

DR. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

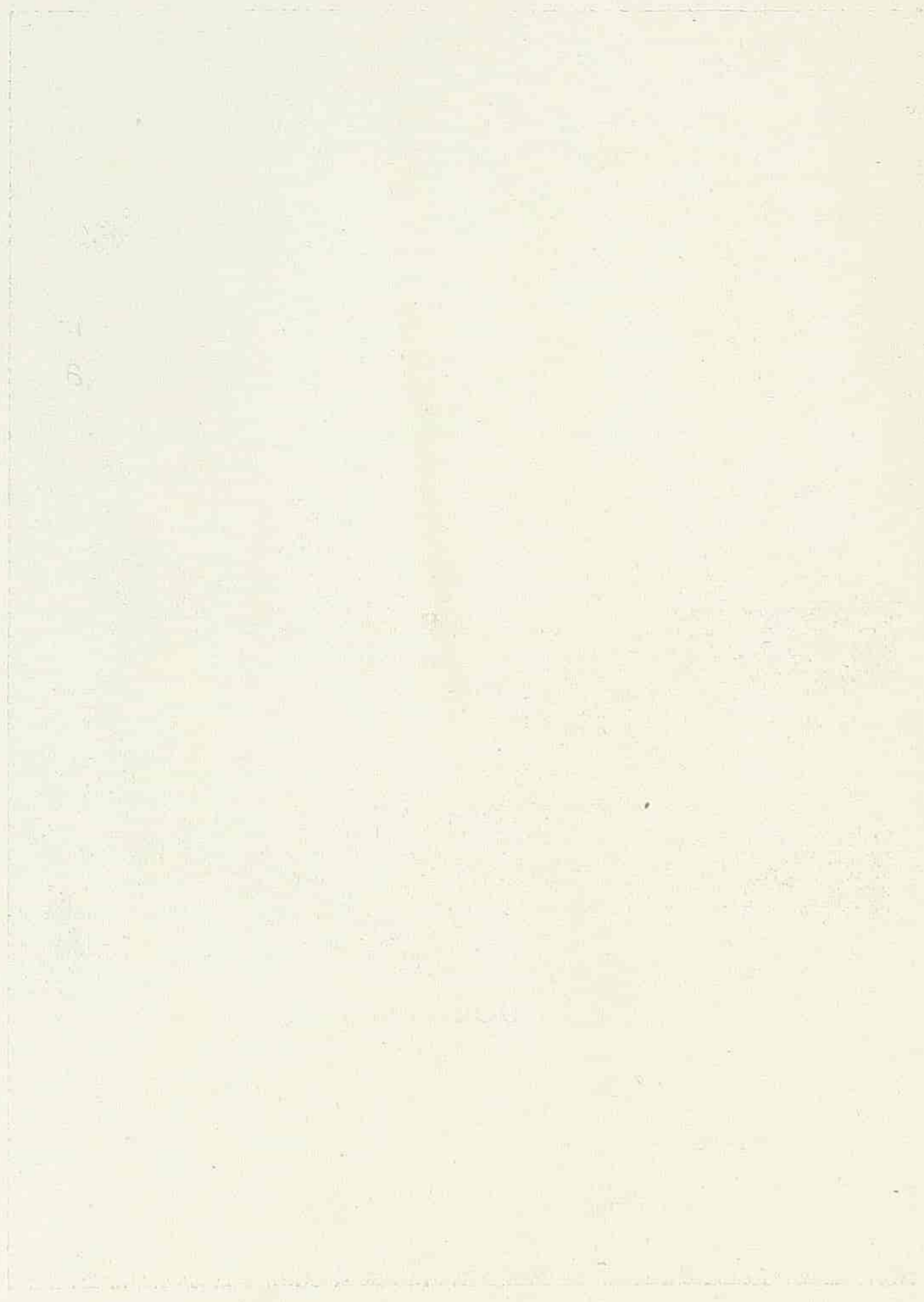
1876. ГОД.

DR ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

1923. ГОД.

ПРЕДГОВОР

Као председнику Друштва Црвеног Крста Срба, Хрвата и Словенаца пала ми је у део част да напишем овај предговор.

Писац ове књиге г. Др. Владан Ђорђевић, академик, први је код нас покренуо питање о Друштву Црвеног Крста и успео да га и оснује 1876. године.

Међу изабраним члановима *првог Главног Одбора* нашег Црвеног Крста, под председништвом блаженопоч. Митрополита Михаила, беше као оснивач и Др. Владан, тада санитетски мајор, а данас председник Министарског Савета у пензији.*

Од чланова *првог Главног Одбора* једини је Др. Владан доживео педесетогодишњицу нашег Црвеног Крста.

Педесетогодишња прослава имала се одржати у току прошле 1926. године, и Др. Владан радо се одазвао молби Главног Одбора да учествује у тој прослави и држи једно предавање.

Због катастрофалних поплава у прошлој години и других узрока није се могла прошле године прославити педесетогодишњица нашег Црвеног Крста.

Оснивачу нашег Црвеног Крста не беше по вољи што је прослава одложена и, као увек у своме раду, тако и сада није жалио труда и први се јавио за прославу, која се имала приредити септембра 1926. године.

* Овој књизи приложене су две слике Др. Владана, од којих једна одговара времену оснивања Црвеног Крста, а друга садашњости.

У исто доба јавио је да ће одржати и једно предавање о Црвеном Крсту, коме је дао назив „*Срце и душа Европе*“.

Спремајући то предавање за педесетогодишњу прославу Црвеног Крста, Др. Владан, по својој необично великој списатељској продуктивности, сакупио је историјски материјал, који се у овој књизи објављује и који је толико обилат да може послужити не само за једно већ за читав низ интересантних предавања о Црвеном Крсту.

Овим својим богатим материјалом послужио се Др. Владан за своје предавање, које је у корист пострадалих од елементарних непогода одржао на Народном Универзитету у Београду 6. новембра 1926. год. На томе предавању дворница нове Универзитетске зграде беше препуна слушалаца, који су бурним пљескањем поздравили предавача, одушевљени његовим врло занимљивим предавањем: „*Срце и душа Европе*“.

*

У овој значајној расправи налазе се и многобројни примери о страховитим ратним нечовечним догађајима. Ови примери наводе се, не да би се изазвала освета и мржња код народа, већ да се види како је рат и код најкултурнијих народа несрећа. Ратови у опште и не могу бити човечни. Када се зна како ратови у опште наносе људима тако страшне беде и невоље, да их и најхуманије друштвене установе не могу савлађивати, онда нам се већ тиме намеће дужност борити се најенергичније против рата.

*

Сваки, који се интересује за Црвени Крст и његову историју, наћиће у овој књизи толико занимљивих ствари, да ће је радо понова читати.

То се у осталом за Владанова дела по себи разуме и није потребно сад нарочито говорити о томе, како је Др. Владан, као ретко који од књижевника, у стању на врло занимљив начин представити историјске догађаје. Кад се то зна и све остало што одликује Др. Владана

као једног од највећих наших књижевника и стручњака, онда нам остаје само најсрдачније захвалити Др. Владану на пажњи, коју је овим својим делом у дубокој старости својој указао нашем Црвеном Крсту. Ова захвалност у толико је већа, што знамо да се наш Црвени Крст развијао на темељу који му је поставио Др. Владан, и нема сумње да би у своме развиту наш Црвени Крст још живље напредовао да је којом *срећом* оснивач Црвеног Крста и после оснивања остао као његов активни сарадник.

Сретни смо ипак што је Др. Владан и данас, младалачки одушевљен пријатељ и сарадник Друштва Црвеног Крста. Нека да Бог да још и више година сарађујући ужива у развиту и усавршавању нашег Црвеног Крста!

Фебруара 1927. год.

Београд.

Др. Марко Т. Леко

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DIVISION OF THE PHYSICAL SCIENCES
DEPARTMENT OF CHEMISTRY
5708 SOUTH CAMPUS DRIVE
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3700
FAX: 773-936-3701
WWW: WWW.CHEM.UCHICAGO.EDU

PROFESSOR
DR. [Name]
[Address]
[City, State, Zip]

RE: [Subject]

Yours faithfully,
[Signature]

САДРЖАЈ:

	Стр.
I. Бог да прости ко га роди	1
Краљ болничар — Косовка девојка — Побратимство — Први споразум — Први почетци војног санитета — Његова недовољност у кримском рату — Прве приватне помоћи — Ханри Динан после битке код Солферина — Његови предлози за организацију приватне помоћи.	
II. Женевска конференција	10
Конференција надлежних — Њене одлуке и жеље — Прва друштва за приватну помоћ — Конгрес државних пуномоћника — Међународне конвенције од 1864. — Санитетска заставица Црвеног Крста на белом пољу — Оснивање Српског Друштва Црвеног Крста.	
III. Српски Црвени Крст у Српско-Турском ратовању 1876—1877 и за време првог Српско-Бугарског рата 1885	16
Једна важна новина коју је навео Српски Црвени Крст — Његови први милиони — Једна пропуштена прилика за проширење делокруга друштва Црвеног Крста — Неприкосновени фонд.	
IV. У балканском рату	22
Сви гарнизони кревети и војни станови узети за резервне болнице — И то је било мало — 50.000 постеља — Многе мисије из неутралних држава — Мучки напад Бугарске без објаве рата — Рад Српског Друштва Црвеног Крста — Захвалност Министра Војног и Међународног одбора Црвеног Крста у Женеви — Шта прича г-ђица Штурценнегер — Српске даме у болницама — Рад у појединим болницама — Борба са колером.	
V. Аустро-Угарска напада на Србију — Светски рат . . .	30
Санитетски депо Српског Друштва Црвеног Крста сели се из Београда у Ниш — „Да не беше Српско Друштво Црвеног Крста, — зло“ — Ратовање као пре хришћанства — Шта су радили Немци у Белгији и Француској? — Аустројска и Мађарска зверства извршена у Србији — Анкета проф. Др. Рајса — Наредбе официра аустроугарских војницима да убијају и пале све — Рад Српског Друштва Црвеног Крста — Рад страних мисија — Воловска кола у Србији и стање друмова за време овога рата — Катастрофа Србије и раздробљена управа Српског Друштва Црвеног Крста — Бугарска зверства по Србији.	

VI. Међународне конференције и конвенције Црвеног Крста 56

Проширена Женевска Конвенција — Хашке конвенције — Судбина Српског Друштва Црвеног Крста — Др. Феријер о мртвом Др. Воји М. Суботићу — Христодулина прича: „Чичо, дај ми хлеба“ — Народна кухиња Српског Друштва Црвеног Крста у Скадру — Српски извештајни биро у Женеви — Помоћ из Америке — О ратним заробљеницима — Рад Лековог одломка Српског Друштва Црвеног Крста у Србији.

VII. Катастрофа 63

VIII. Рад Друштва Црвеног Крста у непријатељским нам државама 82

У Германији — У Аустро-Угарској — Црвени Полумесец — Јунаци Црвеног Крста — Заробљеници грађанског реда (интернирани) — Рад Међународног Одбора у Женеви — Срце Европе.

IX. Срце и душа Европе 88

I

БОГ ДА ПРОСТИ КО ГА РОДИ

Краљ болничар — Косовка девојка — Побратимство — Први споразуми — Први почетци војнога санитета — Његова недовољност у кримском рату — Прве приватне помоћи — Ханри Динан после битке код Солферино — Његови предлози за организацију приватне помоћи.

У старом веку врло се мало пажње поклањало помоћи оним људима који су у рату допали рана или ратних болештина. Тако историци онога доба, чисто са чуђењем бележе, да се Кир млађи старао да олакша судбину рањеницима, да је цар Аурелијан нарочитим едиктом наредио својим војницима да штеде непријатељске рањенике и да им помажу, да је „цар од истока“ Лав VI саставио нарочиту трупу „деспотата“ која је имала тражити рањенике и дати им воде да пију. У X и XI веку налазимо на духовно-војничка братства, на витезове Св. Јована и Св. Лазара, којима се на скоро придружише и ордени милосрдних сестара, који сви беху од велике користи не само крсташима у Палестини него и доцније у домовини. У XII веку Султан Саладин допушта Јованићанима да у варошима које је он освојио донесу помоћ и утеху својим једноверцима. Болнице, које су сви Немањићи стварали у својим задужбинама — манастирима — и ако су доказ милосрђа ретког у оно доба, не спадају строго узевши овамо, јер се то милосрђе не односи само на ратне рањенике него на болеснике и страдалнике у опште. Па ипак не можемо изоставити а да бар не поменемо првог болничара у нашој историји, јер је то био главом Стеван Урош III Краљ Дечански. Отац цара Душана проводио је многе часове, кадшто читаве ноћи крај постеље болесника у болници, коју је он краљевски издржавао, грлећи их и плачући над њиховом невољом када није могао помоћи¹).

Са више права треба да се баш овде помене Косовка девојка, прва ратна нудиља, прва милосрдна сестра на бојиштима средњега века нашега народа, а можда прва и на бојиштима Европе. Она је у једно први пример приватне помоћи ратним рањеницима када још није било ни помена о државној помоћи. Ево како народна песма, та доказано жива историја нашега народа описује ту Косовку девојку:

1) Види моју Историју срп. војног санитета, I, стр. 113—114.

Засукала бијеле рукаве
 Засукала до белих лаката,
 На плећима носи бела хлеба
 У рукама два кондира златна:
 У једноме лађане водице
 У другоме руменого вина,
 Она иде на Косово равно
 Па се шеће по разбоју млада
 По разбоју честитого кнеза
 Те преврће по крви јунаке
 Ког јунака у животу нађе,
 Умива га лађаном водицом
 Причешћује вином црвенијем
 А залаже хлебом бијелијем²⁾.

Ето од куда је на медаљи Српског Друштва Црвенога Крста слика Косовке девојке.

Изгледа да су и први *носиоци рањеника*, они који извлаче рањенике са разбојишта, поникли прво у српској историји. Данас или бар до балканског и светског рата свака чета сваке регуларне војске имала је по 4 војника, одређена да за време битке и после ње извлаче рањенике из бојнице, а и да не помињемо читаве колоне носилаца организиране приватне помоћи, али у средњем веку чини ми се, да су се једини *српски побратими* један другом пред олтаром и причешћем заклињали да ће један другог износити из бојнице, ако који од њих буде рањен у боју. То су први зачетци *драговољне приватне помоћи*.

При крају XV-ога века, Краљица Изабела Католичкиња, опсађујући Гранаду отвара болницу у шест шатора, у којима беху намештене постеље, и у тим су шаторима лекари лечили и видали болеснике и рањенике. Ово је канда прва клица за пољске болнице.

Прву *државну* помоћ рањеницима налазимо тек у XVI-ом веку. То је капитулација уговорена 30. новембра 1581. год. између вароши Турнеја и принца од Парме Александра Фарнезе, уговора за заштиту рањеника.

Ондашњем духу времена чинило се да је са свим право ако се рањени непријатељ мучи, па најпосле у тешким мукама и умре.

Тек после 100 година наилазимо на конвенцију између кнеза бранденбуршког Фридриха III и грофа д' Асфелда, маршала француског, којом се уговара „свима рањеницима и болесницима слободан пролаз на суву и на води, а који се не могу однети, слободан останак у вароши док не оздраве, па ће им се онда дати пасоши да слободно могу отићи у Француску” и т. д.

У првом шлеском рату између Прајске и Аустрије уговорено је 1711. „Рањенике и болеснике видаће лекари обеју *Puissance*, а кад оздраве, она чији су то људи платиће за њихову храну и лечење”.

Године 1743. имамо трактат између грофа фон Стера и херцега ноаљског, по коме се рањеници и болнице стављају под заједничку за-

²⁾ Вук, II, 315.

штиту, а 1759. уговор између Фридриха Великог и Луја Француског по коме се цео лекарски персонал оглашује као неутралан.

И то је све за двадесет и неколико векова.

Тек у ратовима Наполеоновим било је поред ужасних гомила мртваца, којима ништа не треба, и такво силество рањеника и болесника да се морао установити *војни санитет*. Све владе које имађаху стајаћу војску мораше то исто учинити ако не из човечности а оно у интересу самог ратовања. Међутим та *државна помоћ*, беше тако нејака према тежини задатка који јој паде на леђа, да није чудо што је војна историја од Наполеона I до француско-немачког рата 1870-71. препуна доказа како војни санитет ниједне европске војске није био довољно снабдевен потребним људима и приборима да задовољи потребу. Тако н. пр. 1813. год., после битке код Лајпцига лежало је 2000 рањеника пуних осам дана и осам ноћи на бојишту, и ни један од њих није добио ни залогај хране, ни гутљај воде за пиће, а камо ли да је ико превијен или од зиме заштићен. Ето шта је у почетку XIX века значило бити рањен³⁾.

За време Кримског рата, рекао би човек, могло је бити боље. Европске војске имале су 30 година непрекидног мира за своју реорганизацију, и оне су могле, користећи се огромним искуством из Наполеоновских ратова дотерати свака свој војни санитет до савршенства. Међутим ево какво је било стање: У инглеским трупима умирало је равно половина, 50% не од непријатељских куршума, не у борби, него од болештина, само за то што војни санитет није ваљао. Министар војни Херберт у очајању посла г-ђицу Флорансу Најтингалову са 37 инглеских дама и потпуном опремом на ратиште и — умирање спаде од 50% на — 3%. Како у руској војсци беше такође врло жалосно стање, то се велика Кнегиња Јелена Павловна угледала на тај пример и отишла је са 300 руских дама, и оне постигоше сличне резултате.

То беху прве приватне помоћи указане у већим размерама недовољним војним санитетима⁴⁾.

„Не користити се оваквим искуствима — узвикиваше главни лекар француске војске Dr Скрив — било би злочинство увреде човечанства“⁵⁾.

Па ипак, четири године доцније, у италијанском рату, француски војни санитет био је тако бедно опремљен да су му н. пр. инструменти за ресекцију зглавака стигли осам дана *после* ужасне битке код Солферина⁶⁾.

А каква је била та битка што се тиче рањеника?

Ево у изводу шта прича очевидац Ханри Динан у својој славној књизи «Un souvenir de Solferino»:

Док је још битка трајала француски војни лекари указивали су на завојштима прву помоћ рањеницима са неуморним самопрегорењем. Многи од тих лекара радили су 24 сах. без прекида, нису се одмарали

³⁾ Dr. A. Trepte, Die freiwillige Krankenpflege im Kriege, ihre Geschichte und ihre Aufgabe, Berlin, Heymans Verlag, 1895, S. 4.

⁴⁾ Bolz, das rothe Kreuz im weissen Felde, in Virchow und Holtzendorfs Sammlung wiss. Vorträge, Helt 46.

⁵⁾ Scrive, Relation medicochirurgicale de la Campagne d'Orient, Paris 1857.

⁶⁾ Bertherand, Campagne d'Italie de 1859. Paris 1860.

ни један тренутак; двојица који су радили под командом Др Мерија, толико су завоја и ампутација начинили да су се најзад стропоштали у несвест. На другом завојишту оператор се беше тако уморио да су му два војника подупирала руке само да би могао даље радити. Бомбе су падале у сред завојишта, убијајући и сакатећи чиновнике, болничаре и рањенике, раздробљавајући кола која беху натоварена хлебом, месом и вином за рањенике и болеснике.

Воде беше тако мало а жеђ тако силна да су официри и војници пили из прљавих, блатњавих бара, које сем тога беху пуне усирене крви. Коњаници који беху послати да поиздаље донесу воде и дрва вратише се празних шака, јер су уз пут нашли толико рањеника на умору, који су их преклињали за мало воде да су готово испразнили своје чутурице. Један Тиролац преклињао је непрестано само за један гутљај воде, али нико му није имао од куда дати ни тај један гутљај, јер у целом биваку не беше више ни капи воде; сутрадан га нађоше мртва са зеленим и црним лицем и са запенушеним устима пуним земље. Нокти на његовим згрченим прстима беху изврнути.

Кад настаде ноћна тишина чуло се на све стране пиштање, јецање, уздисања пуна бола и страха, гласови који срце цепају и који запомагаху за помоћ. Страшна ноћи!

Сутрадан несрећни рањеници који су ваздан скупљани беху бледи као мртваци, малаксали до краја. Они који су јако осакаћени гледају блесасто око себе и чисто не разумеју шта им кажете, гледају вас укочено, али они ипак осећају страшне болове; други су немирни, дршћу и грче се од бола; трећи опет са разјапљеним ранама, у којима већ почиње запаљење, готово су побеснели од бола, па са наказним лицем у грчевима моле свакога да их убије, само да им прекрати муке.

На другом месту леже јадници који су не само рањени од зрна и од парчади распрснутих граната, него су им још, преко размрсканих руку и ногу прејурили топовски точкови. Цилиндрична пушчана зрна беху размрскала кости у свима правцима. Конична зрна и парчад гранатска беху начинила покорје од унутрашњих органа. Поред тога ране беху пуне коштаног иверја, земље, олова, крпа од хаљина и од војничке опреме, а све то само је дражило ране увеличавајући самртни страх рањеника.

Из те гомиле људских остатака заудара људском крвљу.

Немање воде све се више осећа. Јендеци су изсушени. Где год има какав изворчић постављена је стража са пуним пушкама да чува воду само за рањенике и болеснике. Код Кавријане појила је једна прљава бара 20.000 артиљеријских и кавалеријских коња — за читава два дана. Рањени и напуштени коњи, који су сву ноћ лутали, довлаче се једва живи ка гомилама других коња, као да ишту помоћи. Њих избавља пушчано зрно од даљих мука...

Три дана и три ноћи трајало је укопавање мртвих људи. Па ипак су доцније многе нашли по јендецима и цбуновима, где су својим испарењима кужили ваздух као и гомиле убијених коња. Врло је вероватно да је поред лешина укопано и привидно мртвих људи, који су се могли повратити у живот.

Син, који је био идол својих родитеља, кога је мати неговала и васпитавала толике године, дршћући ако му и најмање што позли; муж који је код куће оставио жену и децу што гину за њим; младић који је пошав у војску оставио код куће своју стару мајку, свог оца, своје сестре или своју вереницу — сви они ето леже у блату и прабини, окупани у својој крви; оно лепо мушко лице не можете познати, сабља и картеч су га онаказили, он се мучи, он издише. Његово модро надувено, ружно тело, које до јуче беше предмет толике брижљиве неге, онако како га сад нађу стрпаће га у плитку, врло плитку раку па ће га покрити само са неколико лопата креча и земље. Кад се после киша раскваси и сроза оно мало земље, па му се из раке помоли рука или нога, тице грабљивице неће га поштедити. Онда ће се насути више земље, можда ће му когод чело главе побости дрвени крстић и — то је све!

Што се тиче аустријских лешева, који су нагомилани хиљадама на свима брежуљцима и висовима, који леже по шумама или у равницама Медолским — над њима се вијају читави облаци мува, а над овима у зраку крстаре тице грабљивице, надајући се зијафету. За њих копају заједничке раке у које их слажу стотинама.

Колико је ту младих Немаца, Мађара, Чеха, Пољака, Срба и Румуна умрло од глади и жеђи или само за то што није имао ко да им заустави крволиптење!

Интендантура (?!) тражи и скупља рањенике још једнако па их са завојем или без завоја, на мазгама или носилима или у корпама носи у амбуланције а одатле у најближа места. У тим паланкама је све, цркве, манастири, куће, пијаце, авлије, улице, шетнице, све је претворено у привремене болнице. Али највише рањеника шаљу у Кастиљоне.

Ето иде дугачка поворка кола пуних рањеника. За њима касају мазге натоварене рањеницима који јаучу од сваког корака тих животиња. Једноме је размрскана нога тако да само виси о телу. Сваки потрес кола гради му нове болове. Другоме је сломљена рука и он здравом подупире преломљену. Једноме је шипка конгревске ракетле пројурила кроз леву руку. Он ју је сопственоручно извадио и поштапље се њоме до Кастиљона. Неки јадници издахну још уз пут. Њих скину и положи поред друма. Доцније ће се вратити да их укопају...

Цело Кастиљоне, које броји 5000 становника, беше сада тако рећи једна болница. Становници дадоше колико год су могли уступити ћебади, рубина, сламњача и душека. Када се све зграде напунише, онда простреше сламе по улицама, авлијама и пијацама и разапеше над њима платна или склепаше од дасака на брзу руку мало заклона од сунца. Сопственици кућа јуре на све стране тражећи ма каквог лекара за оне који су смештени код њих. Други јуре улицама у очајању и молећи свакога да узму лешеве из њихових кућа јер не знају шта ће с њима?

Сада насташе друге несреће. Воде и хране има изобиља па ипак рањеници умиру од жеђи и глади. Чешљанице има довољно за све али нема руку да њоме привију ране. Морала се организовати каква му драго добровољачка помоћ, али ни то не беше лако у оном нереду и оном паничком страху који захвати становнике те забуна постаде још већа

а стање рањеника још горе. Од куда сада паника? Из далека беху угледали велике колоне заробљених Аустријанаца, које се приближавају и беше се чуло да се аустријска војска у масама враћа. Становници почеше градити барикаде. Други побегоше с породицама у поље поневши собом сву своју покретност на колима која јуре друмом покривеним рањеничким транспортима за Брешчију, и профијантским колонама које отуда беху послате за војску, мангупи коњи јуре на све стране, муницијска кола преврћу се, читави товари пексимита бацају се у јендеке десно и лево. Најзад ухвати страх и возаре, они испрежу коње, уседну на њих па каријером беже у Монтекјару и Брешчију, ширећи целим путем ужас и страх, градећи невероватан хаос, газећи рањенике који су их преклињали да и њих понесу; и који најзад, не слушајући никога, здераваху завоје са својих рана и стадоше трчати из склоништа на улицу, не знајући докле ће доћи?

Ране се позледише од прашине, врућине и од тога што се не испираху. Ваздух покварен, пун мефитичких испарења. Нигде ни једног болничара, а свако четврт сахата стижу нови транспорти рањеника у Кастиљоне. Ма колико да се труди један лекар са још 2—3 човека да организује транспорте рањеника на воловским колима за Брешчију, ма колико да је велика услужност Брешчијанаца који су чак у Кастиљоне били послали своја кола, опет је непрекидно долазило далеко више нових рањеника, него што је могло отпутовати даље. Препуњеност постајаше све већа.

На мермерним плочама којима су патосане цркве и болнице кастиљонске леже измешани Французи, Немци, Словени и Црнци. Испод олтарских сводова разлежу се псовке и хуљење Бога, узвици који се не могу исказати никаквом речју „О господине — рече мени један од тих очајника — што морамо сада да трпимо, а ми смо се баш поштено борили”. — Други очајно вичу „дајте нам лекара” па се онда ваљају по земљи у грчевима док их не укочи тетанус и смрт. Где који рањеници чули или уобразици да се од хладне воде, којом се испирају њихове ране — коте црви, па не даду за Бога да им се обнови завој. Другима се стврднуо завој па стеже и сече и они моле да им се завој скине и замени свежим, али нема ко. Лице им се црни од мува које долећу на њихове ране. Гдекоји од рањеника стресају се при помисли да ће их црви живе разнети. Једном војнику отворена лубања, мозак му се просуо по мермерном патосу... Његови несрећни суседи гурају га даље од себе, јер им смета... Притрчаш да му заштитим последње тренутке живота, бацих моју мараму на његову јадну главу, коју је самртник још по мало мицао десно и лево.

Од недеље пошло ми је за руком да са неколико сељанака и неколико странаца намерника организујем најпримитивнију помоћ.

„Недајте да умрем!” вриснуо би по који од рањеника зграбивши ме за руку. После неколико тренутака он беше мртав.

Један млад каплар који беше на умору, кад сам му дао воде да пије, докле га придигох рече ми: „Ах, драги господине кад би хтели да напишете мом оцу само неколико речи да ми поутеши мајку”. Док ја записах адресу његових родитеља, он издахну. Ја сам испунио његову последњу жељу.

Стари један наредник, са многим медаљонима на грудима рече ми са горчином: „Да сам на време добио нужну помоћ ја бих за цело остао жив. Овако ћу довече бити мртав”. И доиста је до мрака умро.

„Ја нећу да умрем, нећу јесте ли чули?”, викао је један гардист који је пре три дана био суште здравље, а сада самртно рањен осећаше да му се примиче последњи час. Ја покушах да га поутешим. Он ме је пажљиво слушао, и као какво невинашце заспа вечним сном.

У једном побочном олтару лежи један африкански стрелац на слами. У недељу вече рече нам да од петка ујутру није ништа окусио. Он је сав умрљан усиреном крвљу, хаљине му издрпане. Пошто сам му опрао ране, дадох му мало вруће супе, и завих га у једно ћебе. Он узео моју руку па је притиште на своје усне.

Мало даље плаче један зуав тако силно да га ваља тешити као мало дете. Претрпљена напрезања, глад и немир, болесна раздражљивост и страх да ће без икакве помоћи пропасти, натерају и најхрабријег војника на јецање. Њихова главна помисао, кад год би им болови мало попустили, беше увек њихова несрећна мајка, и како ће њој бити кад чује; на лешу једнога младића нађосмо амајлију о врату, један медаљон у коме беше слика једне старе жене и лева рука мртвачева беше се укочила притискујући тај медаљон на срце... Слика његове мајке...

Аустријанцима рањеним беше чисто неверица да и њима хоће неко да помогне. Један младић од 19 година беше са 40 својих земљака забачен у једном буцаку црквеном, у коме су три дана остали без хране. Он је изгубио једно око, дрхти у грозници и једва има толико снаге да узме мало буљона. Наше неговање поврати му живот, и после 24 сах. беше се толико опоравио да смо га могли отпратити у Брешчију. При растанку беше његово дивно плаво око, које је још имао пуно благодарности и он љубљаше руке свима милосрдним женама кастиљонским. Једноме његовом другу, беше од ужаса сва коса побелила за један дан.

Колико је младића из далеких провинција аустријскога царства, страдало не само од рана, него и од мржње оvd. народа противу њиховог цара и државе, противу свега што је њихово. Јадне мајке ко да не помисли на ваша осећања кад чујете да су ваша драга деца не само рањеници већ и заробљеници у крвничко-непријатељској земљи. Жене кастиљонске, кад видеше да ја не градим никакве разлике између рањеника по њиховој народности стадоше и саме помагати свима без разлике понављајући често «tuti fratelli» сви су браћа! Част милосрдним тим женама и девојкама кастиљонским!

То неописано боли кад човек види колишна је помоћ која се указује у тако изванредним несрећама, кад човек не може свакоме да помогне кога мора да гледа у мукама, кад не може да оде код онога који за њим уздише, кад читави сахати прођу пре него што се може отићи ономе коме се пошло, јер на сваком кораку наилази на нове гомиле невољника, који преклињу да се њима помогне. Јер, за што да се човек окрене десно кад лево леже такође многи, који ће међутим умрети без једне пријатељске утешне речи, без чаше воде за ужасну жеђ?

Друмове кастиљонски постадоше мирнији; мртваци и транспорти начинили су места, и, у пркос новим колима са рањеницима, који још

приспеваху, ипак је заведен извештан ред. Транспорти из Кастиљона у Брешчију такође су уреднији и у њима су нешто војно-санитетских кола, а остало сељачка воловска кола, која су се лагано, ах и сувише лагано за ону препеку мицала кроз прашину, у којој су пешаци гаци до повише чланака. При свем том што су кола била засењена зеленим гранама, опет су рањеници, који су ипак морали бити наслагани тако рећи један преко другог, веома много страдали на том дугом транспорту.

Општинска власт у Брешчији била је на висини свога положаја. Поносита реч главнога кмета од Брешчије: „У нашој вароши има 40.000 становника, дакле ми ћемо имати 40.000 постеља за рањенике и болеснике”, та поносита човекољубива изјава није остала празна реч, јер је та општина одиста у својим импровизованим болницама прихватила 30.000 рањеника и болесника, којима је набавила 150 лекара и све потребе подмирила.

У једној од тих болница нарочито се одликовала својим пожртвовањем и издржљивошћу при операцијама једна госпођа. На све хвале француских војника она је одговарала „Sono madre” Мајка сам! Та једна реч казује све.

О, да је још у тај мах било по ломбардијским болницама једна стотина изучених болничара и нудиља! Колико би благослова било од те једне стотине људи!

— Али — пита најзад Ханри Динан на крају своје књижице — за што смо причали толико очајних сцена?

Нека нам се допусти да на то одговоримо другим једним питањем: Зар не би могућно било да се оснују добровољачка помагачка друштва, која би у ратно доба неговала рањенике и болеснике, или која би за времена спремила све што за то треба?

Кад је већ неоспорна истина да рата неће никада нестати с лица земље, онда за што се не би бар мирно доба употребило на проучавање и решавање једнога питања које је толико важно за човечност и за хришћанство.

Кад једном о тој ствари буду размишљали на све стране онда нема сумње да ће поврвети са свију страна списи и посматрања далеко способнијих људи; а зар ова мисао, коју ја предлажем великој европској фамилији, не заслужује пре свега пажњу оних, који имају срце за страдање својих ближњих?

Те би дружине у мирно доба помагале жртвама великих поплава, пожара и других елементарних несрећа⁷⁾ а поглавито би спремале све што им треба за случај рата, како би биле организоване и готове, чим се рат огласи. На чело таквих дружина требало би да ступе људи опште уважени у својој земљи, како би их цео народ помагао у њиховом милосрдном послу, и како би могли од зараћених власти добити допуштење и олакшице за свој рад онде где је нужда највећа. Ти би људи позвали свакога пријатеља човечности да се посвети делу љу-

⁷⁾ Врло је интересантно да забележимо да већ у првој клици друштва црвенога крста налазимо и клицу за њихово проширење делокруга, коме после 50 година приступају више или мање сва друштва црвенога крста.

бави и милосрђа, а то би било а) под управом самих војно-санитетских власти, на самом бојишту указивати прву помоћ рањеницима и болесницима; б) његовати их по болницама док не оздраве.

Нека нико не каже да се таквих људи не би много нашло. Има пуно саучесних срдаца, пуно витешких карактера и у нашем егостичном и хладноме веку, за које би неописана драж била, излагати се истим опасностима, којима се излаже ратник, али са драговољном мисијом утехе и самопрегорења.

Историја има много примера таквог самопрегорења. Довољно је само поменути арцибискупе Карла и Фредерига Боромео (1576 и 1627), Кастел-Морона (1720). Па Џон Хауерда, па калуђерице Марту из Безансона, и Варвару Шајнер. Па велика књегиња Јелена Павловна, удовица В. Кнеза Михаила, па мис Флора Најтингалова, па мис. Стенлијева! Успомена на Мис Најтингалову живеће докле буде историје.

Има и у старо и у ново доба пуно случајева такве оданости, а много их је остало у мраку несазнаних али колико их је међу њима било без икаквог успеха просто с тога што беху усамљени, што их није потпомогла општа *организована* симпатија.

Потребно је дакле што више драговољних, савесних и стручно спремљених болничара и нудиља, који би, признати и потпомогнути од Команданата у пољу могли радити онде где је нужда. Особље војних болница не досеже па макар се његов број утростручио у свима војскама. С тога се мора обратити на приватну помоћ, и само ако цео народ помогне, може се постављена мета достићи. Треба се обратити за помоћ свима, најсилнијима овога света и најсиромашнијем надничару, јер сваки на свој начин може помоћи у овом великом делу. Треба се обратити за помоћ и мушкима и женскињу, почевши од престола па до најсиромашније удовице, јер ће се свуда наћи готовости да се помогне невољницима; ваља се обратити војводама, филантропима, књижевницима, који својим списима и својим талентима могу највише учинити за ову ствар која се тиче свакога народа, сваке покрајине, сваке породице” — —

Брошира Ханрија Динана заталасала је целу европску штампу, јер је преведена на многе језике. Од свију одзива јавнога мњења ево само једног: Гвидо Вајс наштампао је у Ауербаховом листу⁸⁾ један чланак из кога само неколико врста:

„Онога дана крвавога, када се била Солферинска битка, ражљути се небо на ту ништаву имитацију страшнога суда, па силном песницом олује згромила своје небеске ескадроне па изведе своје небеске батерије, па започе своју убојну музику са *истинским громовима* тако да су народи, који су се на земљи тукли на један пут стали, прекидоше међусобно убијање док не прође олуја — — — Један Француз, Ханри Динан гледао је око себе и што громови и муње земаљских Господара беху записали на крвавоме бојишту, то је он уписао у своје срце. И Бог да прости ко га роди. Бог нека га награди за то. Он нам прича, и то страховито просто, како тамо у јендеку лежи неко, који обема рукама зауставља дроб своје утробе који му куља на широку рану

⁸⁾ Deutsche Blätter у бр. 41, од год. 1863.

од сабље. Минути и фртали капљу један за другим као и његова крв која му кроз прсте цури... Он полако умире. Руке му напустише дроб да куља, и клонуше на земљу. Тамо опет други један рањеник лежи под коњем који се под њим стропоштао. Рањеник непрестано покушава да своју сломљену ногу извуче испод коња. Он се уједа за усне, и после сваког покушаја покуља му модра крв испод јаке из једне мале рупе под дугметом, Још један покушај, па је онда и он миран. Па тако стотине, тако хиљаде! Па онда ето прве ноћи са њеним сатанским самарићанима, са мародерима, који би ради да се награбе што више часовника, кеса, ципела, па и самих кошуља... Ако им ко у томе смета они му брзо смрсе конце тако да је сутрадан, кад амбуланције пошљу своја носила, прилично расчишћено.

„Милост!” узвикује Динан. После толиког убијања сетите се да сте људи!....

Он предлаже *помагачка друштва* која би помагала извлачити рањенике из метежа борбе, која би помагала на завојишту, која би помагала при пренашању рањеника до ратних болница, која би сама устројавала своје болнице, да олакшају колико толико време, која се у први мах товари на државну помоћ.” — —

II

ЖЕНЕВСКА КОНВЕНЦИЈА

Конференција надлежних — Њене одлуке и жеље — Прва друштва за приватну помоћ — Конгрес државних пуномоћника — Међународна конвенција од 1864. — Санитетска застава Црвенога Крста на белом пољу — Оснивање српског друштва Црвенога Крста.

Добротворно друштво у Женеви, коме беше задатак да потпомаже развитак човекољубља, у својој седници од 9. фебруара 1863. проучавало је предлог својега члана Ханрија Динана и одлучило је да се пре свега сазове једна конференција *надлежних* људи, који би имали да реше, може ли се та мисао и остварити?

Та се конференција састала под председништвом Густава Моанијера и донела је овакву резолуцију:

„Међународна конференција, желећи да притиче у помоћ рањеницима у оним случајевима у којима је недовољан војни санитет, усвојила је ове одлуке:

Чл. 1. У свакој држави и свакој земљи треба да постоји један одбор коме ће бити задатак да у случају рата свима средствима притиче у помоћ војно-санитетској служби.

Чл. 2. За потпомагање тог одбора могу се образовати пододбори, колико је год потребно и гл. одбор управља свима њима.

Чл. 3. Сваки гл. одбор има ступити у свезу са земаљском владом, да би ова примила његове услуге кад случај затреба.

Чл. 4. У мирно доба одбори и пододбори спремају све што је нужно у време рата нарочито сан. приборе, и изображавју добровољце болничаре за њихову службу.

Чл. 5. У ратно доба, одбори зараћених народа помажу према својим средствима сваки својој војсци, нарочито уводе у посао драговољне болничаре и, у договору са војним властима помажу заводе за видање рањеника.

Ти одбори могу се обратити за помоћ одборима неутралних држава.

Чл. 6. На позив или са допуштењем дотичних војних власти одбори шаљу на бојиште драговољце—болничаре, стављајући их под команду војних власти.

Чл. 7. Добровољци—болничари добијају од својих одбора све што им треба за њихово издржање.

Чл. 8. Они носе знамење, заједничко за све земље и народе, а то је бела повеска на мишици са црвеним крстом у среди.

Чл. 9. Одбори и пододбори разних земаља могу се састајати на међународне конгресе да се међусобно обавештавају о својим искуствима, и да се договоре о мерама, које би ваљало предузимати у интересу саме ствари.

Чл. 10. За сада та међусобна обавештавања између одбора разних држава бивају преко женевског одбора.

Сем тога међунар. конференција изјавила је још и ове жеље:

1. Да све владе поклоне своју високу пажњу одборима, који се буду образовали у њиховим земљама и да им олакшавају постизавање постављене мете.

2. Да зараћене стране прокламују неутралност амбуланаца и ратних болница, даље службеног и приватног санитетског особља а тако исто и самих рањеника и оних становника из околине, који би им похитали у помоћ.

3. Да се једно идентично обележје одреди за санитетске корове свију армија или бар за све санитетско особље једне војске.

Да се усвоји једна застава за завојишта и за болнице у свима државама⁹⁾.

Сада за час поникоше у цивилизованим земљама европска приватна друштва за помоћ рањеницима и почеше своје спреме.

Али то беше само једна страна онога што се хтело. Ваљало је заинтересовати и дотичне владе.

Женевски одбор као централни одбор свију установљених друштава стаде се обраћати појединим држ. владама са питањем хоће ли одобрити и признати њихова начела.

Већина европских држава пристаде на предлоге.

Одлучни корак учинила је влада швајцарског савеза. Она је 6. јуна 1864. позвала све европске и неколико америчких влада да пошљу своје пуномоћнике на конгрес у Женеву како би се саветовали о једном међународно-правном уговору за олакшање судбине рањеничке у време рата. Позив је примљен.

⁹⁾ La guerre et la charité. Traité théorique et pratique de philanthropie appliquée aux armées en campagne par G. Moynier et le Dr. L. Appia etc. Genève et Paris 1867. стр. 120—122.

8. августа 1864. седи швајцарски ђенерал Дифур отворио је тај женевски конгрес у коме беше 26 пуномоћника од 16 разних држава и који се беше састао с намером да у међународно право унесе једно ново начело човечности, а то је неутралност рањеника и целог особља одређеног у њихову помоћ.

Част конгресу, част владама које на њему учествоваху, то је начело свечано признато међународном конвенцијом од 22. августа 1864. год.

Ево тих десет чланчића из којих је састављена женевска „конвенција да се олакша судбина рањених војника у време рата”.

Чл. 1. Завојишта и војне болнице признају се као неутралне, и зараћене стране поштоваће их и браниће их докле год у њима буде рањеника.

Неутралност престаје ако завојишта и болнице чувају оружане силе.

Чл. 2. Особље болничко и завојиштно, лекари, апотекари, комесари, болничари, носиоци рањеника, тако исто и војни свештеници, сви уживају неутралност докле су год у своме послу, докле год имају да скупљају рањенике и да им помажу.

Чл. 3. Особље, побројано у чл. 2. може наставити свој посао и пошто је пало под власт непријатељеву, а може, ако хоће отићи за својом побеђеном војском, да се опет придружи оним деловима војске којима припада.

Ако остану да негују своје рањенике и болеснике, сила у чијој су власти предаје их, чим сврше свој посао, непријатељским предстражама.

Чл. 4. Прибор војних болница остаје под влашћу ратних закона. Санитетско особље тих болница не може, повлачећи се, понети ништа друго осим своје личне сопствености.

На против у истим одношајима амбуланције (санит. одељења-сан. трупе) задржавају цео свој прибор.

Чл. 5. Становници оне земље где је војиште, који притеку у помоћ биће поштовани и остају слободни т. ј. не сматрају се као заробљеници.

Војводе зараћених страна имају дужност објавити становницима да ће се сматрати за неутралне, ако буду од помоћи рањеницима.

Сваки поједини рањеник заштићује ону кућу, која га је примила. Газда такве куће поштедиће се од уквртиривања трупа, он ће и од ратних намета (контрибуције) мање плаћати но остали.

Чл. 6. Свака зараћена страна мора скупљати и лечити рањенике ма какве који народности био, дакле и своје и непријатељеве.

Армијски команданти могу, ако се с обе стране договоре разменити међу собом своје рањенике чим то околности допусте.

Они рањеници који по оздрављењу постану неспособни за војну службу шаљу се право својим кућама.

Који оздраве способни за војну службу отпустиће се, ако заложу своју реч да се у том рату неће више борити.

Транспорти евакуисаних рањеника и спроводни персонал потпуно су неутрални.

Чл. 7. Свака војна болница, свака амбуланција, сваки санитетски транспорт имаће поред своје засебне народне још и једну санитетску заставу.

Сваки члан санит. особља мора носити санитетско обележје, али раздавање тих значака бива само код војних власти.

И на застави и на значки санитетској има *црвени крст на белом пољу*.

Чл. 8. Подробности за извршење ове конвенције удешаваће свагда главни команданти зараћених страна према упутствима својих влада и према главним начелима овог уговора.

Чл. 9. Високе силе, које уговорише ову конвенцију, одлучише још, да понуде и остале владе, које нису могле послати своје пуномоћнике на овај конгрес да и оне накнадно пристану на њу. С тога протокол остаје отворен за њих.

Чл. 10. Ова ће се конвенција ратификовати и ратификације ће се изменити у Берну најдаље за 4 месеца, ако не може бити пре.

За одостоверења свега тога дотични пуномоћници су се потписали и ударили печате својих грбова.

Урађено у Женеви 22. августа 1864.¹⁰⁾

Ето како је постала санитетска бела застава са црвеним крстом у среди!

Женевска конвенција је доказ великог напретка који је постигнут у хуманизовању народа¹¹⁾.

Ми смо пре 50 година, у нашој књизи „Црвени Крст на белој застави“¹²⁾ подробно описали рад првих друштава Црв. Крста у ратовима немачко-данским (1864.) прајско-аустријском (1866.) и немачко-француском (1870—1871.) и можемо на ту књигу упутити ко хоће да у детаљима проучава историју црвенога крста, а овде ћемо само накнадно додати да је цар Виљем I, после великог рата са Француском писао царици Августини, заштитници свију немачких друштава црвенога крста ове врсте:

„Централни одбор немачких друштава за неговање ратних рањеника и болесника остварио је на пољу човечности јединство целог немачког народа још онда кад је политичко јединство наше отаџбине било још само — жеља”.

Вреди поменути да Аустрија, за коју је речено да се увек задоцњавала било са каквом идејом, било са каквом војском, до саме битке код Кенигреца (Садове) још не беше приступила женевској конвенцији, и да је краљ Прајски при свем том изјавио да ће се верно држати свију одредаба женевске конвенције, и у томе рату од 1866., та је конвенција издржала сјајну пробу.

¹⁰⁾ La guerre et la charité итд. стр. 358—360.

¹¹⁾ Schriften der Vereine vom rothen Kreuze Geschichte der Genfer Konvention von I. Meyer, Berlin, Neumanns Verlag 1901.

¹²⁾ Црвен крст на белој застави, јавна предавања која је у корист херцеговачких рањеника, у дворанама београд. грађанске касине 2. и 8. јануара 1876. одржао мајор Dr. Владан Ђорђевић, лични лекар Њ. Св. књаза српског М. М. Обреновића IV, у Београду у Државној Штампарији 1876, стр. 156.

За време првих битака у рату немачко-француском 1870., десио се на медицинском факултету бечког университета Др Владан Ђорђевић као државни питомац на хируршкој клиници проф. Билрота. Он се одмах обратио Српској Влади с молбом да оде на ратиште да проучи санитарску службу за време рата. То му је допуштено и он је проучивши устројство војног санитета прајске војске у мирно и у ратно доба, и организацију и функционисање приватне помоћи ратним рањеницима и болесницима поднео с једне стране Српској Влади предлоге за организацију српског војног санитета, а с друге стране, преко Каљевићевог листа „Србије”, предлагао је народној скупштини уједињене омладине српске да приступи организацији приватне помоћи српском војном санитету. Он је то предлагао још са ратишта француско-немачког. Али социјалистичка струја беше већ одвела српску омладину од националног идеала, као од „романтизма” — на сасвим друго поље.

Доцније, служећи у I-ој резервној болници прајске војске у Франкфурту на Мајни, исти државни питомац написао је 1871. читаву књижицу у којој је потанко разложена потреба приватне помоћи у ратно доба и цео план како би се она могла образовати у Србији¹³). Ни један орган јавнога мњења не нађе за вредно да каже коју реч о предлозима у тој књизи.

Године 1872. као члан општинског одбора у Београду, исти лекар настојавао је свима силама да српска престоница добије сиротињски завод за децу која остану без родитеља, кућу за богаље, за чување изнемоглих стараца и баба, кућу за находчад, школе за глухо-нему и слепу децу, завод у коме би сироте надничарке могле склонити своју малу децу преко дан.

На једном јавном збору у општинској кући, који је држан 23. априла 1872. год. млади одборник Београда доказивао је да све те заводе може Београд створити без једне паре општинског приреза за то. Тај је предлог пропао — јер је био сувише: буржоаски...

Међутим тај лекар је сматрао целога живота као своју дужност да пропагандише оснивање хуманитарних завода у нашем народу, и никада га није могла никаква равнодушност никаква хладноћа и немар оних којима је био рад помоћи, уморити у томе послу. С тога је он 8. јануара 1876., пред грађанском касином изнео предлог „да се у Србији оснује једна мрежа од дружина и одбора, који би у мирно доба спремали све што треба рањеницима и болесницима у ратно доба”.

Да би онима који би се прихватили да изврше тај предлог олакшао тај задатак, предлагач је изнео потпун план до најситнијих детаља, како ваља саставити централну управу, а како пододборе њене у унутршњости Србије, како ваља организовати школе за болничаре и нудиље приватне помоћи, како и шта ваља набавити из иностранства, како ваља удесити главни депо санитар. прибора а како пограничне и побројао је тачно колико још у мирно доба треба имати у тим магацинима од завојних прибора, колико и каквих инструмената, колико и

¹³) Министарство војно. Војно-лекарска писма Д-р Владана Ђорђевића шефа хирурга беогр. војне болнице, са једном литографисаном таблом и седам приложених чланака, Београд, држ. штампарија 1872. Страна 206.

каквих лекова и апотекарских прибора, колико и каквих економских и прибора и хране. Обратио је пажњу главног одбора на то да благовремено издејствује од владе бесплатну употребу државних пошта и телеграфа, делижанца и залишних државних зграда, за сваку преписку, депешу, аманет, путовање и смештање људи у служби приватне помоћи рањеницима и болесницима.

Исцрпевши тако шта главни одбор у Београду има да уради у мирно доба, предлагач је изнео шта и којим редом треба гл. одбор да уради чим се појави вероватност да ће доћи до рата, дакле избор деловођа, хируршких саветника, друштвених изасланика који ће ићи с војском, набавка друштвених кола, кревета, сака за воду, потребних количина леда, прикупљање драговољних болничара и нудиља при пограничним магацинима друштва, организовање санитарских етапа у свима „механама по плану“ дуж главних друмова, кретање друштвених колона на бојиште са тачним списковима свију прибора које носе и са потребним бројем болничара, организовање друштвених резервних болница¹⁴).

Предлагач је завршио своја предавања и предлог овом жељом:

„Нека би црвени крст на белој застави донео и српској војсци онај благослов и ону помоћ, коју је то знамење човечности и братске љубави према ближњему донело другим сувременим војскама у свету“.

Одмах после предлагача узео је реч председник беогр. грађанске касине Ђока Симић па је изјавио да грађ. касина узима на себе иницијативу да се оствари предлог Др Владана Ђорђевића.

Већ после десет дана, 18. јануара 1876. био је у грађанској касини збор најугледнијих Београђана¹⁵) који је после опширне дебате изабрао привремени одбор са задатком да изради статуте за српско друштво приватне помоћи ратним рањеницима и болесницима.

Како је предлагач већ био спремио те статуте, то их је привремени одбор после два дана усвојио. — И после 48 часова кнежевских их је влада потврдила (23. јануара 1876.).

На основу одобрених статута друштвених привр. одбор сазвао је јавни збор 25. јануара 1876. у општинску дворану, на коме је отворена уписанија у чланство, и на коме је изабрана централна управа или главни одбор.

Тако се пре равно 50 година створило Српско Друштво Црвенога Крста са оваквом управом:

Председник: Митрополит Михаило;

Подпредседник: Никола Крсмановић;

Заменици председништва: Ђока С. Симић и Милован Т. Јанковић;

Секретар: Милан Ст. Марковић;

Благајник: Јован Ш. Пачић; заменик Кузман Т. Кузмановић;

Одборници: А. Бугарски, Алимп. Васиљевић, Васа Маџаревић, Владислав Вујовић, Владимир Јовановић, Др Владан Ђорђевић, Велимир Карапеша, Димитрије Поповић, Драгутин Ж. Петровић, Живко Кара-

¹⁴) види у поменутој књизи „Црвени крст на белој застави“ стр. 98—117.

¹⁵) њихова имена налазе се на стр. 119—120 напред пом. књиге, а за тим долази дискусија по стенографским белешкама.

биберовић, Јаков Туцаковић, Јован Јовановић, Др Јован Машин, Јован Бошковић, Јован Дилбер, Јосиф Штајнлехнер, Коста Лекић, Др Лазар Докић, Лазар Трифковић, Милан Кујунџић, Милован Спасић, Михаило Терзибашић, Др Младен Јанковић, Новица Лазаревић, Никола Хаџи-Тома, Павле Бошковић, Др Павле Стајић, Самуило Хаим, Сима Игуманов, Спира Нешић, Стеван Мијатовић, Ђорђе Аћимовић, Ђорђе Влајковић.

О порођајним мукама Српског Друштва Црвенога Крста не вреди данас ни једне речи потрошити. У пркос свима политчким партизанским интригама противу оснивача друштва, ово је одмах својски приступило своме раду тако да је Др Владан Ђорђевић могао мирно стићи за начелника санитета јужно-моравске дивизије.

За кратко време имало је друштво 35 подбора и 2000 чланова. Главни одбор успео је да је Српска влада 24. марта 1876. изјавила у Берну свој пристанак на женевску конвенцију.

У срп. Министарству војном установљено је звање „Државног Комесара за приватну помоћ” коме је главна задаћа била да се рад Српског Друштва Црв. Крста удешава према потребама и наредбама војног санитета.

Претписом Министра војног саопштена су војсци начела женевске конвенције.

Чим је завршена друштвена организација, главни одбор отворио је теоријске и практичне курсеве за драговољне болничаре и нудиље, од којих је 103 положило испите са добрим успехом.

У исто доба главни одбор набавио је много и разног завојног материјала и хируршких инструмената, умножавао је непрекидно своја новчана средства, и ангажовао је лекаре из иностранства, међу којима је било и чувених оператора.

III

СРПСКИ ЦРВЕНИ КРСТ У СРПСКО-ТУРСКОМ РАТОВАЊУ 1876-1877 И 1878

И ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКО-БУГАРСКОГ РАТА 1885.

Једна важна новина коју је завео Српски Црвени Крст – Његови први милиони – Једна пропуштена прилика за проширење делокруга друштва Црвенога Крста – Неприкосновени фонд.

И ако је од установљења Срп. Др. Црв. Крста до првог српско-турског рата било свега непуних пет месеци времена за друштвену спрему, опет кад је Србија, 20. јуна 1876. загазила у рат са великом Отоманском Царвином, опет је Српски Црвени Крст са својих 2000 чланова куражно ушао у акцију и указивао је своју помоћ рањеницима и болесницима преко својих 35 подбора, преко својих 200 драговољних болничара и 34 лекара које је друштво издржавало. У нарочитој болници Црв. Крста у Београду, која се одликовала својим сувременим уређењем и постигнутим резултатима, лечено је 164 рањеника.

У 54 ратне болнице послата је друштвена помоћ у постелјном, економном и завојним приборима, у хируршким и апотекарским потребама. Осем своје помоћи имао је Српски Црв. Крст заслугу што су наши ратни рањеници и болесници добили обилату помоћ и из иностранства, из Русије, из Румуније, из Инглеске. Довољно је да поменемо инглеску и румунску амбуланцију, које су радиле на бојиштима у Моравској долини, руске и инглеске резервне болнице у позадини, и многобројне руске милосрдне сестре које су нарочито тражиле да раде на завојштима „где је најстрашније” али су најкорисније послужиле у резервним болницама, у којима су се и српске даме одликовале издржљивошћу у тешкоме послу и самопрегорењем.

Од 25.000 рањеника, колико смо их у округлој цифри имали у првом српско-турском рату, није било ваљда ни једнога коме поред државне није указана и приватна помоћ.

При крају рата сам владалац и Врховни Командант војске, Кнез Милан, изјавио је управи друштвеној своју захвалност на томе што је помоћ Црвенога Крста скоро надмашила државну помоћ указану рањеницима и болесницима¹⁶⁾.

Оно неколико месеци колико је протекло између првог и другог српско-турског рата употребило је друштво Црвенога Крста да укрепи своју организацију, да се обнови, попуни и накнади његова материјална спрема. Користећи се искуством првога рата, друштво је у другом показало још више успеха, основало је два велика магацина својих прибора уза саму оперативну војску, ишло је у стопу за својом победоносном војском, организујући своје пододборе и дружине у сваком тек ослобођеном граду и округу, и било је у стању да у својим болницама негује не само српске рањенике него и заробљене турске рањенике и болеснике, јер је српској војсци још пред први рат била саопштена женевска конвенција о поступању са рањеним непријатељем¹⁷⁾.

Иницијатива за први српски инвалидски Закон потекла је такође од Српског Друштва Црвенога Крста.

¹⁶⁾ У кнежевом писму од 17 Маја 1877, институција Црвенога Крста назива се још „најлепшим и најплеменитијим делом човечности“ па онда вели „српска војска није имала довољно срестава ни за своје наоружање и према томе и њен војни санитет беше врло оскудно опремљен. Војска је била сретна што је могла рачунати на помоћ С. Д. Ц. К. њеним рањеницима и болесницима“. У знак своје захвалности Кнез Милан одликује председника С. Д. Ц. К. Митрополита Михаила великим крстом таковског ордена.

¹⁷⁾ Ово је било нужно јер и сам Главни Командант наше моравско-тимочке војске ђенерал *Черњајев* хтео је још да стреља једног Черкеза у Делиграду који је као рањеник заробљен. Начелник санитета у моравско-тимочкој војсци имао је муке док је ђенералу доказао да се рањен непријатељ не може стрелати и док је тога Турчина по свом најпоузданијем болничару отпратио у болницу чак у Београду. Черњајев се у толико може извинити, јер је баш на неколико дана пре тога једно одељење турске коњице прешло преко Мораве и код Нерићевог Хана искасапило деловођу алексиначког Др. Црв. Крста секући га нарочито по белој повесци са црвеним крстом, коју је имао на десној мишици. Али за то је Др. В. Ђ. телеграфисао Српском Министру Иностранних Дела, те је овај протествовао против гажења Женев. Конвенције — а рањени Черкез је лечен у Београду док није оздравио те је враћен у Турску.

За време првог српско-бугарског рата (1885.) Српско Друштво Црв. Крста учинило је војсци велику помоћ ставивши војноме санитету на расположење три санитетске колоне, састављене од 45 нарочитих санитетских кола за пренос рањеника¹⁸⁾ и 3 фургона са приборима и шаторима. На тим санитетским колонама преношени су рањеници из пољских болница у резервне болнице, војишта и ратишта, односно до жељезничких станица. На главној железничкој линији кроз Моравску долину појавише се, благодарећи заузимању нашег и аустријског Црвеног Крста, железнички санитетски возови Малтешких витезова, и тако се могло десити да је једнога дана стигло у београдске болнице хиљаду рањеника. Ту је Српско Друштво Црвеног Крста притекло у помоћ са материјалом за 150.000 динара и са хируршким прибором за 50.000 динара. У дому друштвеном етаблирана је нарочита болница Црв. Крста. Сем ње било је у Београду тада деветнаест резервних болница и све су, као и оне по унутрашњости Србије снабдевене свима потребама из друштвених депоа. Друштвеном иницијативом и средствима побољшана је болесничка храна, и на саме понуде утрошена је хиљада дуката.

Из болница отпуштени оздравели војници добијали су од друштва топло одело и трошка за пут до њихових домова.

Главни одбор организовао је нове пододборе тако да их је сада имао 105. Даље је организовао нарочиту канцеларију за обавештавања јер је у Бугарској било 77 рањених и 2919 заробљеника, а у Србији је било 205 рањених и 1432 заробљених Бугара, па је друштвена канцеларија обавештавала породице и једних и других о њима.

У ова три рата наше друштво Црвеног Крста снажно је потпомогнуто од других националних друштава Црвеног Крста. Тој солидарности ових хуманитарних друштава Европе и Америке имају и српски рањеници и ратни болесници да благодаре, што нису оскудевали скоро ни у чему и што су неговани и лечени на основу сувремене науке. За то се и Српско Друштво Црвеног Крста трудило да према својим средствима покаже своју захвалност за ову међународну помоћ. Овамо спада активна потпора српског друштва указана главним одборима у Чили и Перу, за време њиховога рата, као и помоћ пружена главном одбору у Мадриду, када је Шпанија трпела много од колере.

За време првог српско-бугарског рата главни одбор нашег друштва одржавао је са бугарским друштвом Црвеног Крста непосредну преписку о обостраним рањеницима и заробљеницима, и кад се Дунав заледио, па бугарско друштво није могло добијати из иностранства санит. прибора, наше друштво је, са одобрењем Врховног Команданта Српске војске спроводило кроз српске предстраже бугарском гл. одбору транспорте разних потреба за рањенике, која су друга друштва Црв. Крста слала бугарским рањеницима.

Ово беше велика новина од великог значаја за међународне односе друштава Црв. Крста, која је прибавила српском друштву признање од стране Женевског Међународног централног одбора.

¹⁸⁾ Свака кола беху удешена за четири тешка и 8 лаких рањеника.

Тиме је уједно Српско Друштво Црвенога Крста завршило првих десет година свога рада, и прославило је ту десетогодишњицу. Том приликом упутила је заштитница друштва Краљица Наталија овакво писмо од 28. јануара 1877. председнику друштва:

„Својим патриотским радом Српско Друштво Црвенога Крста задобило је не само симпатије и поверење народа српског, него и целога цивилизованог света тако, да му је са свију страна слата помоћ.

Као заштитница друштва, и као најбољи сведок његових неуморних напрезања да помогне жртвама рата и да ублажи њихова страдања, ја сам Вам Г. Председниче, на прослави усмено казала моју благодарност, али сматрам за дужност да и овим путем изјавим како Вама тако и Вашим друговима у гл. одбору моје најживље признање за ваше патриотске бриге, за морални и материјални напредак који је друштво постигло.

Желећи Српском Друштву Црвенога Крста такво развијање које би га успособило да у свако доба врши своју хуману задаћу, молимо Бога да нашој драгој отаџбини за дуго времена уштеди потребу нових жртава”.

У ова три рата Српско Друштво Црв. Крста утрошило је за разне потребе рањеника 700.000 дин., набавило је три санит. колоне за 93.000 дин., саградило је долове Црв. Крста у Београду и у Нишу, у којима може за време рата отворити своје болнице за 230 рањеника. То непокретно имање друштва вредило је онда 200.000 динара.

Тај милион динара који је Српско Друштво Црвенога Крста за првих десет година свог опстанка скунаторило и употребило на помоћ рањеницима и болесницима у три рата, данас нама, грађанима велике државе Срба, Хрвата и Словенаца, у којој се много више на милионе рачуна него онда, изгледа можда као ситница, али је онда, скромним средствима мале Кнежевине Србије и тек рођене Краљевине, представљао огроман успех.

Управа Српског Друштва Црвенога Крста трудила се да са растењем српске државе и њених задатака повећава и своја средства за помоћ.

Она је, једним лутријским зајмом удесетостручила своје редовне приходе¹⁹⁾.

¹⁹⁾ *Dr Владан Ђорђевић*, Цвет милосрђа и човечности, чланак штампан у „Гласнику друштва Црв. Крста Срба, Хрвата и Словенаца“, св. 6. од год. 1923, стр. 169—172.

IX Conférence Internationale des sociétés de la Croix-rouge à Washington 1912. L'activité de la Société de la C. R. Serbe 1876—1912, Rapport présenté par le Dr V. M. Soubotitch, délégué du Gmt royal serbe.

Из овог рапорта да поменемо потпуности ради анексиону кризу од 1908: „За време те кризе Србија се налазила у новој ратној опасности. Друштво Ц. К. почело је одмах да се спрема за рат. Цео народ притекао је у помоћ друштву Ц. К. Организовано је на 500 одбора и пододбора. Друштвене куће у Београду и Нишу удешене су одмах као болнице. У свима болницама у Србији отворени су курсеви за драговољне болничаре и нудиље којих је било на 500. Код Лефебра у Паризу поручено је сем других прибора и 150 двоколица за рањенике. За њих је Друштво платило 201.874 frcs. и чим су примљена стављена су на расположење војном санитарету. Срби у Америци организоваше неколико друштава Црвенога Крста“.

Интересантно је да је у Српском Црв. Крсту још 1880. године покретано питање о проширењу друштвеног делокруга у мирно доба, које је тек после 40 година одлучено, на десетој Међународној Конференцији Црвенога Крста.

Ево шта се може прочитати у протоколу пете редовне годишње скупштине Срп. Др. Црв. Крста која је била 18. јуна 1880. године:

„Бр. 8. Др Владан Ђорђевић формулише свој раније изнети предлог: да Српско Друштво Црвенога Крста у мирно доба помаже оне који дођу до несреће без своје кривице епидемијом, глађу, поплавом, пожаром, земљотресом и т. д. разлажући опширно побуде за тај предлог”.

У истом протоколу може се прочитати цела дискусија после које је предлог упућен главном одбору *на размишљање*.

То размишљање трајало је преко 40 година.

Међутим „десета Међународна Конференција Црвенога Крста од године 1921., позива сва друштва Црв. Крста да предузму и развију на народном и међународном земљишту нову радњу у мирно доба, борећи се у целом свету противу заразних и свију других болештина и радећи на заштиту детињства”.

„Десета Конференција позива свој Међународни одбор да испита да ли је могућно препоручити владама Потписницама Женевске Конвенције закључење једне нове конвенције, ако би се усвојило горње проширење задатка Црвенога Крста у мирно доба, нарочито његове функције за помоћ популацијама, које су задесиле јавне невоље.

Десета Конференција изјављује жељу да би ова нова конвенција узела у призрење могућност за међусобно осигуравање народа противу јавних невоља као и опортуност идеје о обавезном осигуравању свију грађана противу елементарних несрећа и јавних невоља.

Десета Конференција изјављује жељу да би се основали Међународни капитали, како би се могла остварити хитна решења противу садашњих јавних невоља и да би сва друштва Црвенога Крста могла одмах приступити састављању међународних капитала за тај циљ”.

Надајмо се у филантропију свију друштава Црвенога Крста на свету да ће се ове одлуке и жеље десете Конференције Црвенога Крста у релативно кратком времену остварити и да ће наша друштва у мирно доба, при трешњама, (земљотресима) поплавама, гладним годинама, разним болештинама и распрострањеним епидемијама, при великим пожарима и свима елементарним несрећама учинити роду људском исту и много већу помоћ него док су се ограничавале само на помоћ ратним рањеницима и болесницима.

У осталом, и ако делокруг Српског Друштва Црвенога Крста не беше у статутима друштвеним раширен, како је његов оснивач предлагао, опет је оно у своме мирнодопском раду помагало новчано старе рањенике и инвалиде, куповало за њих протезе, помагало пострадале од града у Пожаревцу и Руднику, слало је о свом трошку 44 ратника из Буг. рата у бање, ставило је беогр. општини 50 кревета на расположење кад се била јавнула колера 1892. год.; давало је редовну годишњу помоћ једноме ратнику који је у рату ослепио, дало је новчану помоћ пострадалим од поплаве; кад је 1901. изгорео цео санитарски

депо ст. војске, Друштво Црвенога Крста отворило је нарочиту писанију која је дала 362.930 динара у помоћ војном санитарству, коме је Српски Црвени Крст сем тога набавио 40.000 пакета првог завоја. Год. 1909. дало је друштво 10.000 динара жртвама једне поплаве и отворило је за њих писанију, којом им је скупило још 83.141 динара. Ван Србије Српско Друштво Црвенога Крста помогло је рањеницима у Хили, пострадалима од земљотреса у Шпанији, жртвама глади у Русији, пострадалима од трешње у Ксанти, у Цариграду, у Љубљани, Црвеном Крсту боерском, у Мартинику, руском и јапанском Друштву Црвенога Крста, пострадалима у Ст. Србији и Македонији, у Калабрији, жртвама Везува, гладним на Косову, жртвама поплаве у Француској, жртвама једног пожара у Цариграду.

Као што напред поменуемо обогатило се наше друштво 1906-07. године једним лутријским зајмом са два милиона динара. На годишњој скупштини друштва, 15. августа 1907. одлучено је да се та два милиона унесу у дотадашњи *неприкосновени фонд* и да се огласи као стална главница, која се никада не сме трошити- него само интерес од ње, и то $\frac{3}{4}$ у мирно доба, а цео интерес у рату. Она четвртина интереса у мирно доба да се уноси у неприкосновени фонд. Благотворно дејство ових одлука показало се за време балканског рата. Друштво није свој капитал окрњило а извршило је своју дужност на изненађење и дивљење образованог света.

Новчано стање друштва пред балкански рат 1912. било је:

Неприкосновени фонд	2,090.086 дин.
Стални капитал	237.347 „
Мобилни капитал	66.565 „
	<hr/>
Свега	2,394.000 дин.

12. јануара 1896. Краљ Србије санкционисао је нарочити Закон о привилегијама Српског Друштва Црвенога Крста, Са тим законом наше друштво је међу првима, после белгијског, које је добило законску заштиту амблема црвенога крста као и законско усвајање одлука међународних конвенција, које имају карактер основних начела.

Друштво аутономно. Амблеми друштвени су заштићени (свака њихова злоупотреба је кажњива). Санитетски материјал неутралних држава има слободан транзит преко Србије, и пренос бесплатан. Друштво је ослобођено од плаћања свију такса.

Члан III овога Закона гласи:

„Прибори које Друштво поручује у иностранству, све пошиљке из иностранства за Српско Друштво Црвенога Крста ослобађају се од царине, обрта, и сваке друге локалне или општинске таксе”.

Овај Закон признао је право Српском Друштву Црвенога Крста да даје своја одличја, што је дотле стајало само у друштвеним статутима.

По својим правима и привилегијама Српско Друштво Црвенога Крста заузима четврто место међу свима друштвима Црвенога Крста на свету. Већа права и привилегије добила су само бугарско, јапанско и руско друштво Црвенога Крста. Та права и привилегије Српског Дру-

штва Црвенога Крста била су нарочито стављена на дневни ред на IX-ој Међународној Конференцији Црвенога Крста. Известилац је био Др Воја М. Суботић.

Заслуга за овај Закон припада ђенералу Франасовићу, који је 1896. био Министар војни, а после три године постаде Председник гл. одбора Српског Друштва Црвенога Крста. Под његовим председниковањем извршило је наше друштво свој лутријски зајам. Франасовић је стекао великих заслуга за Српско Друштво Црвенога Крста.

IV

У БАЛКАНСКОМ РАТУ

Сви гарнизони кревети и војни станови узети за резервне болнице — И то је било мало — 50.000 постеља — Многе мисије из неутралних држава — Мучки напад Бугарске без објаве рата — Рад С. Д. Ц. К. — Захвалност Министра војног и међународног одбора Ц. К. у Женеви — Шта прича г-ђица Штурценегер — Српске даме у болницама — Рад у појединим болницама — Борба са колером.

Кад је наређена мобилизација српске војске и кад је Др Владан Борђевић отишао у Министарство војно да се опет стави на расположење српске војске, није застао Министра у његовој канцеларији, па је његовом ађутанту, мајору Туфегџићу диктирао у перо:

„Чим се изврши концентрација војске ваља у свима гарнизонима дезинфекovati све касарне и војничке станове и све војничке гвоздене кревете, и одмах у свима касарнама организирати резервне болнице поред сталних војних болница” и т.д. и т.д.

Изгледа као да је предлагач слутио писмо које је сутра дан добио од Мин. војног, у коме пуковник Бојовић у име српске војске жали што она нема у себи звања које би одговарало његовом високом чину и његовим високим заслугама — и за то је Министровом ађутанту издиктирао оне мере, које је као некадашњи Начелник Санитета Врховне Команде у три рата сматрао за најхитније.

И ми налазимо у извешћу о раду Српског Друштва Црвенога Крста за последњих осам година да су одиста употребљени сви војнички кревети у гарнизонима за болнице.

Али то беше мало. Српско Друштво Црвенога Крста које је у својим магацинима имало потпуну спрему за хиљаду болничких постеља, и ако је употребило и ових 20.000 војничких кревета, морало је у балканском рату да даде 50.000 болничких постеља. Поред својих санитарских колона, оно је набавило 60 „стелажа за железн. санитар. воз са 223 носила, прибор за операциону салу, покретни дезинфекциони апарата и један апарат за чишћење воде. Поред тога оно је одмах набавило 50.000 пакета са првим завојем.

Како је тада у Србији мало лекара (свега 370, од којих је 296 одређено на војиште, а за позадину остаде свега 74), то је Министар војни писмено молио С. Д. Ц. К. да из иностранства добава бар још 50 лекара и велику количину сан. прибора. Друштво, водећи ра-

чуна о својим средствима (неприкосновени фонд!) одлучило је да плаћа 20 страних лекара и да набави четвртину тражених прибора, али се обратило *руском* др. Црв. Крста за помоћ, а међутим је само организовало своју болницу са 200 кревета у Београду и послало је црногорском друштву Ц. К. помоћ од 10.000 динара.

На циркулар међународног одбора Црвенога Крста у Женеви свима друштвима неутралних држава да помажу српска, бугарска и грчка друштва Ц. К. и црвеног полумесеца, притекли су у помоћ Србији: *руски* Ц. К. са шест мисија, *британски, белгијски, немачки, аустријски, угарски, италијански и француски* Ц. К. са по једном мисијом.

У самом Београду било је 26 болница, по унутрашњости 67 свега 93 болнице које резервних које страних мисија. Свима тим болницама указивало је сталну помоћ Српско Друштво Црв. Крста. Ово је молило италијанско друштво да (као ближе) отвори једну болницу у Драчу, али му је одговорено да је то немогућно учинити ни о трошку Српског Црв. Крста, „јер су исцрпљене све резерве у материјалу”. Онда је Српски Црвени Крст ипак сам организовао болницу у Драчу. И тако се његов круг рада простирао од Драча до Једрена и до Солуна.

Кад се појавила потреба да се излечени рањеници пошљу на приморје и на механотерапију и кад је Министар војни изјавио да нема пара за то, Српски Црвени Крст дао је 100.000 динара и за то, јер је он за три последња месеца 1912. год. примио драговољних прилога 1,448.818 динара што са претеком од 1911. године у 237.347 дин. чини 1,686.165 дин. Од тога је друштво утрошило за 3 месеца 1912. 837.300, и тако је за годину 1913. претекло 848.865 дин.

У фебруару 1913. пре него што ће се српске трупе вратити са Једрена, а да би се спречило ширење заразних болести дезинфекцијом *en masse*, за што Мин. војни опет није имао пара, Српски Црвени Крст купио је за 150.000 динара десет Декерових барака, и отворио је на граници у Пироту велик дезинфекциони завод.

И сврши се победом на Једрену где је српска војска гинула за Бугарију, и за то је Бугарска, мучки и без огласа рата напала на Србију, и сад наста много крвавији рат него што беше онај противу Турске. Санитетске потребе тако су се умножиле, да се срп. војни санитет одмах обратио Срп. Друштву Црв. Крста за помоћ. И ово је одмах својски помагало.

Једновремено обратио се и међународном одбору за помоћ. Ова је дошла из Русије (две мисије) из Инглеске, из Шкотске, из Белгије, из Данске, из Шведске, из Норвешке, из Аустрије, (три мисије), из Угарске и Холандије. Сем страних мисија дођоше и осам холандских лекара које је плаћао српски Црв. Крст.

Немачки Црв. Крст није никога послао о своме трошку, али је о трошку *Срп. Црв. Крста* послао две мисије за сузбијање заразних болести, за које је С. Ц. К платио 28.000 марака. Он је плаћао и јединог бактериолога, који је успешно радио 4 месеца на сузбијању заразних болести.

У овом другом српско-бугарском рату дошло је драговољних прилога Српском Друштву Црв. Крста за десет месеци *преко два милиона дин.* у новцу и неколико стотина хиљада у приборима, и све је

то раздато до последње рубине. Друштво је купило 500 сандука кондензираног млека за колеричне болеснике, дало је 70.000 дин. за лечење по бањама, купило је на ново за 100.000 дин. првог завоја, газе, платна и јодоформгазе. За ово је Министар војни нарочито благодарио „као и на врло великим услугама, које је С. Д. Ц. К. за време минула два рата указало нашим рањеницима и болесницима чиме је на делу доказало да стоји на висини свога великог хуманог задатка²⁰⁾).

Друштво је помогло Инвлидски Фонд Св. Ђорђа са 10.000 дин. и фонд за породице погинулих официра са 5000 дин.

Наш Ц. К. у вези са међународним одбором из Женеви основао је у Београду међународну агенцију Црв. Крста са задатком: да прима поклоне у новцу и стварима, и да их, по жељи приложника разашиље рањеницима и болесницима свих пет зараћених балканских држава (пакетска служба).

2. Да осигура шиљање писама за рањенике и болеснике као и да посредује да писма ових допру до њихових породица.

3. Да то исто чини и за заробљенике свих 5 држава.

Овом агенцијом управљали су швајцарски и норвешки конзул у Београду. Рад је почео 15. новембра 1912. и трајао је до 30. нов. 1913.

На питања и молбе ове агенције одговарала су сва друштва, само бугарско друштво није се одазивало, а међутим је тражило извештаје о својим рањеницима и заробљеницима у Србији. Српско Друштво Црв. Крста нашло је да „част срп. имена” захтева да се одговори Бугарији и послао јој је преко међунар. агенције све потребне спискове.

Међународни одбор у Женеви пише Српском Друштву Црв. Крста: „Захваљујући вам на огромној услузи коју чините делу Црвенога Крста, сарађујући на организовању агенције, ми смо срећни што се можемо користити овом приликом да вам честитамо на свему што је Српски Црвени Крст већ урадио у корист жртава овог страшног рата, желећи његов скори свршетак”.

Управник беогр. агенције у своме писму од 12. децембра 1912., поред благодарности додаје: „Без ваше организације и пожртвовања, агенција не би могла испунити циљ и додељену јој задаћу”.

Новчано стање Српског Друштва Црв. Крста у години 1913. било је: Целокупно примање 1,879.001 дин. Издавање 1,443.699 дин. Претекло за годину 1914. динара 435.302.

Може се слободно рећи да није било ни једног рањеника и болесника у балканска два рата који није добио ма какву помоћ од Срп. Др. Црв. Крста.

Интересантно је загледати у списе лекара и нудиља које су у балканским ратовима лично учествовали у раду приватне помоћи у Србији.

Да узмемо примера ради књигу једне даме Швајцаркиње, а по народности Немице, г-ђице Штурценегер. Она прича:²¹⁾

²⁰⁾ ЛБр. 6811 од 20 октобра 1913.

²¹⁾ *Serbien 1912—1913. Serbisches und Internationales Rotes Kreuz während der Balkankriege von C. Sturzenegger*, Zürich, Verlag Artist. Institut Orell Füssli 1914.

„Трећи пут ушло је Српско Др. Црв. Крста у акцију 1885. у српско-бугарском рату. Одмах је створило 105 одбора и подобора који су скупљали прилоге у новцу и у приборима, ангажовало болничарке и милосрдне сестре из иностранства, дало је 146.000 франака за санитарни материјал и 25.000 форината за хируршке приборе.

И овога пута могло је српско друштво да савлада цео посао, који је њему у део пао у толико боље што су сви народи помогли обилатим прилозима у новцу и поклонима у стварима.

После је настало мирно доба које је трајало четврт века, и у коме је друштво образовало око 500 стручних болничарака и нудиља, умножавало своја новчана средства и своје приборе, набавило 150 двоколица за пренос рањеника Лефевровог система, набавило је за 200.000 франака направа са носилима за железничке вагоне по француским моделима за железничке санитарске возове.

У балканским ратовима имало је С. Д. Ц. К. десет пута тежи задатак него у прва три рата. Па ипак, изузимајући први почетак, целокупни апарат за помоћ функционисао је дивно. 500 подружина и одбора радило је неуморно; тако исто и 500 изучених болничарака и милосрдних сестара домаћих и страних. Лекарима домаћим и странима управљаху многобројним болницама, у којима је неуморно радило на 2000 дама из најбољих српских кућа, од којих је око 1000 радило по београдским болницама и то не за коју недељу дана, него дванаест месеци, од јутра до мрака, са јуначким самопрегорењем. Из дана у дан, без гунђања и без једне жалбе радиле су те даме и најнепријатније али у болници потребне послове, прале су и чистиле болеснике, помагале су при операцијама, обнављале су завоје. Оне, које су из почетка плашљиво приступале послу, брзо јачаше и охрабрише се, постадоше предузимљивије, стручније, способније.

Ја сам те даме проучавала у њиховоме раду, и ја сам им се дивила.

И нехотице сам се питала да ли би се наше даме и отмене госпође овако предале истом послу пуну годину дана?

Српкиња је савладала све тешкоће благодарећи своје жарком родољубљу. У сваком рањенику гледла је свака мајка свога сина, ћерка је видела свог оца, брата или вереника, који су сви стали у службу отаџбине, и за то су срп. даме радиле са толиком љубављу, какву су желеле својим рођенима, ако се нађу негде рањени.

Кад су једној угледној српској госпођи јавили да је погинуо њен јединац син, она је најпре занемала, али кад је дошла к себи рекла је: „Кад ја немам више свога сина, ја ћу узети под своје све синове Србијине“ па се одмах пресвукла и отишла у болницу, где је једанаест месеци неговала сву своју децу.

Таквих примера има на стотине.

С. Д. Ц. К. не ради свој благословени посао само у ратно доба, него га продужава и у мирно доба.

Као год у Јапану²²⁾ тако исто и у Србији Ц. К. је институција која милосрдно помаже где год је његова помоћ нужна, при огњу и поплави,

²²⁾ Спиритистка је као милосрдна сестра радила и у Манџурији за време руско-јапанског рата.

при земљотрешњама и заразама које опустошавају, у гладним годинама и у свима другим великим невољама, и то не само у својој земљи.

Српско Друштво Црвенога Крста помогло је у границама својих срестава Шпанију, Хили, Ксанту, Турску, Љубљану, Јужну Африку, Мартиник, Јапан, Маћедонију, Калабрију, Сицилију, Париз и Цариград. Његови прилози невољнима ишли су до 10.000 франака и ако његово финансијско стање онда не беше ружичасто. Баш за то је друштво својим лутријским зајмом од 1907., појачало своју касу на 2,000.000 фр. И његово непокретно имање у Београду и у Нишу, у којима је његова администрација и магацини са приборима, са колима и т.д. утростручено је.

И паланачки кисељак постао је својина С. Д. Ц. К. Чист приход од овога иде такође у корист рањеника и болесника.

Као што је у Јапану тако и у Србији Ц. К. има своје заступнике у свима срезовима, готово у свима општинама.

Истину вам кажем: С. Д. Ц. К. израсло се у велики грм, који пун снаге расте у висну и у ширину, који носи златне плодове, под чијом пространом круном се прикупљају уморени животи, сломљене егзистенције, људи измучени судбом и ратовима, да се одморе, да дахну душом, да оздраве под сенком милосрдне љубави.

Како су Срби добро разумели дубока осећања нашег великог учитеља Ханрија Динана, оснивача женевске конвенције и Међународног Црв. Крста, како је дивно његова светлост озарила српску душу и начинила је оним што је она данас, благодарећи великим народним вођима, који су са пуно разумевања и са пуним срцем прихватили и расплодил оно што су познали као свету мисију свога народа.

Број рањеника у Београду порастао је за 8 дана од 6000 на 11.000, који беху распоређени на 40 болница. Ове беху распоређене махом у јавним зградама (школама и т. д.).

7-ма Резервна болница. Управници Дг Одермат и Дг Херенстајн из Швајцарске. Од 250 болесника за месец дана оздравило 80, умро услед компликација један једини од 1000 рањеника. Обично од ратних рањеника умире 6—14 процента. Разлог за малу смртност: *прво* одличан пољски санитар срп. војске. Први завој беше увек тако одличан да ни једна рана није дошла у болницу инфицирана. *Друго* баснословна мирноћа и трпељивост српског војника у свакој муци. "Ах — говораше Дг Херенстајн — то су у обичном животу права деца, мила добра деца које човек мора волети. Ја никада у животу нисам имао посла са људима тако једнаким. То су сељаци, али је сваки центлмен". У овој болници радиле су испочетка сестре швајцарског Црв. Крста које су стекле добар глас. Сада су у болници саме српске даме. „Са добром вољом, оштрим чулима, и топлим срцем свака Српкиња постаје добра болесничка сестра” — рекао је Дг В. М. Суботић.

Са задовољством и захвалношћу оставих ову прив. болницу јер сам се уверила да ће ове младе Српкиње које сам гледала у раду, понети благослов за цео свој живот, јер ко има срца за болесника и саучешћа у туђем болу, тај ће и дома, својима бити благослов. Такве кћери постаће добре жене и добре мајке, а колики је то благослов за један народ то ће Србија тек искусити.

У војној Академији болница са 400 махом врло тешких рањених. Руски лекари и нудиље, међу овима и жена руског посланика у Београду. Овде је било ужасних рана произведених бугарском муницијом. Улазна рана куршума мала а излазна грдна и страшно погледати. То су дум-дум куршуми. Гледајући излазне ране од 30, 40 и 50 сантим., мучила ме једна мисао: Кад би они који оглашују ратове морали да се изложе оваквим мрцварењима, не би никада никакав рат изазивали нит икога на рат наговарали. Силна ми је утеха била кад видех каквим је способним лекарима и поузданим сестрама поверена судбина ових рањеника, ја сам мирно отишла даље”.

Кад је списатељка у доњем граду београдском видела и описала *dolce far niente* заробљених турских и бугарских официра и војника, и дивила се српском поступању са заробљеницима, хтела је једну групу бугарских официра да фотографише, али није успела. Један виши буг. официр прискочио јој је и рекао: „Не драга госпо, немојте нам на жао учинити. Ми смо довољно несретни што смо заробљени. Немојте нас још овековечити у тој несрећи”.

Болница у касарни поред Мин. војног под управом холандске мисије Дг Лингбека и његове жене, 400 рањеника. Нисам видела ни једно незадовољно лице. Љубав коју је показала ова холандска мисија на делу, била је величанствена. Кад је свршен посао она је цео свој врло богати инвентар за болницу од 200 постеља, који је собом донела чак из Холандије, оставила Срп. Црв. Крсту.

15-та резервна болница била је у великој школској згради. Ту су радили Дг Иванишевић и Дг Васић. Српске даме које су у овој болници служиле говораху све француски или немачки или оба језика. Са њима се одликовала у служби и једна Швајцаркиња, г-ца *Рашле* рођака швајц. ђен. консула у Београду Фегелија. Говорећи понова о родољубљу српских дама списатељка вели:

„Да, да! Са патриотизмом српских дама имаће свет још да рачуна... јер њему је највећа светиња народна дужност! Из тога потичу снаге и силе помоћу којих се и најтеже поднети може, и где и оно што је изледало немогућно постаје могућно, у кратко у души Српкиња лежи једна енергија, која нама више или мање блазираним западним сестрама изгледа као бајка, као загонетка из другог неког света.

Права војна болница гарнизона београдског, десет модерних зграда за хиљаду болесника, које су испрва лечили Дг Чидер, Дг Валис, г-ђа Дг Грабоа из Швајцарске. Сви лекари признаваху да је беогр. војна болница завод за углед, *Musteranstalt*. Ту сам видела једног рањеника коме је експлозивни куршум распорио целу бутину, и једног официра ампутираног који је очекивао да му отсеку и другу ногу, и да му отворе један апсцес у јетри! Неописиво саучевће беше ме обрвало. Окренух се да не гледам. О, господе, узми их само да се спасу ових болова

При данашњем начину борбе, где куршум и на 3000 метара пробија није могућно дизати рањенике са бојишта за време борбе. Ако се бојиште не промени за читаве дане и ноћи, онда рањеници остају где су пали, без помоћи изложени свакоме злу и невољи. Најтеже рањени

брзо изгубе сву крв своју и спасу се смрћу од даљег мучења. Лакше рањени могу често сами да превију своју рану²³⁾ или друг другу чини ту услугу. Само ако се битка брзо сврши могу носиоци рањеника да покупе ове по бојишту, иначе би и ови брзо били сви рањени.

Са госпођом Дг Грабоа радиле су као и у другим српским болницама и медицинарке шведске, пољске, руске, инглеске и српске. Рањеници увек претпостављаху да их превију или оперишу женске руке. „Мање боли” говораху. То ме потсети на јапанску песму:

„Шиши но готоки kimi
Геки но готоки ме
Шикашите окрна у ни
Јоши но те моте су”.

А то ће рећи „Лекарску уметност треба да врши само онај који има лавово срце, очи соколове и руке нежне као у жене”.

У одељењима за изолирање заразних болести водио ме је санитар. пуковник Дг Кушеље.

У близини нађох женску болницу а преко пута, у санаторијуму за болести плућа беше болница аустријске мисије под управом Дг Кодера и прва резервна болница под управом беогр. лекара Дг Белића и швајцарског лекара Дг Штекли. Под управом г-ђе Сондермајерке²⁴⁾ радиле су српске, руске, пољске и шведске даме и то радиле су са самопрегорењем јер и ово беше велика болница за 400 рањеника. Поједине сале беху пуне самих бугарских рањеника.

Једна дама из инглеске мисије г-ђица Matthews радила је сама цео посао у Рентгеновском кабинету 5-те рез. бол. српског Црв. Крста. Остале даме ингл. мисије биле су у 6-ој рез. болници, у савамалској школи, у којој је било све инглески „фино”. Ту сам се познала са г-ђом Мабел Грујићком, једном Америчанком, која се удала за Србина²⁵⁾ па је постала жарка срп. родољупка. Она ми је показала шта може појединац да уради ако само има срце на своме месту. Она је у Америци скупила за Српски Црв. Крст сто хиљада франака (много више!) па се онда лично ставила у службу ове болнице.

Руси су послали 70 људи свога Црв. Крста са читавим железн. возом санитарског материјала, са којим су сами наместили болницу за 400 рањеника. Ова мисија била је у сваком погледу идеална. Дг Цецилија Бибицова управљала је женским особљем ове болнице.

Раније нисам марила за Русе. У Швајцарској виђала сам само ексцентричне, лармацијске и фриволне Русе. Овде, у Београду сам научила да их ценим. Међер у свакој држави има добрих људи.

Москва је послала нарочиту мисију против колере под управом Дг Стернберга (2 лекара и 6 милосрдних сестара, од којих је Олга Мијурева чинила чуда самопрегорења) која је радила на српско-бугарској граници и која је за месец дана од 2000 колером заражених спасла

²³⁾ Сваки војник носи собом пакетић са првим завојем.

²⁴⁾ Ћерка ђенерала Димитрија Ђурића а жена нач. вој. санитета Дг Ром. Сондермајера.

²⁵⁾ Дг Славка Јевр. Грујића.

1200. Кад је ова мисија стигла у Скопље нашла је цело становништво у страшној паници. Сви беху пред таквом zarazом изгубили главу. Али чим су људи видели рад ове мале мисије, чим су видели како она диже с улице болеснике, уноси под своје шаторе, како их купа и лечи серумом, какве резултате постижава — одмах се повратило поверење и храброст у становнике, и они сада помагаху мисији, и олакшаваху рад овим јунацима. Сад су они крајеви очишћени од заразе.

Највећи су јунаци они који, излажући се хиљади опасности а некористољубиво долазе из удаљених земаља да у туђој земљи, из чисте љубави према ближњему раде неустрашиво на најопаснијем месту, и који својим јуначким примером читаве народе окуражаваху и од очајања и смрти спасавају.

5-та рез. болница С. Д. Ц. К. под управом Др Воје Суботића и Др Феријера из Женеве. Целу болничарску службу вршиле су српске даме, одличне и у превијању рањеника и у асистирању при операцијама тако да су потпуно замењивале болничарке од заната. Према болесницима и рањеницима понашале су са пуно љубави. Куд год се погледало све чисто и уредно и свуда пријатељско понашање. Овде сам видела једног рањеника са 24 устрела а једног са 4 тешке повреде. Овога је први куршум погодио у груди и он се срушио на бојишту. Ту му приђоше 4 бугарска војника, узеше му новац који је имао, па му онда рекоше: „Сад ћемо ти показати како Бугари бију, и опалише на њега из пушака”. Један метак однео му је парче доње вилице, други је прошишао кроз мишицу, трећи у груди а четврти кроз трбух. Тако рањен лежао је онесвешћен докле га српска носилачка патрола није нашла и дигла.

Да, да, рат је страшна ствар која рађа мучења које ни најдрскије перо не може да опише.

Агенција Међународног Црв. Крста (швајцарски консулат) имала је да међународно посредује. Она је контролирала све новчане пошиљке из иностранства, одржавала кореспонденцију, водила листе о свима заробљеницима, посредовала је њихову преписку са њиховим породицама, достављала им је новац и поклоне. Што је најтеже било то је агенција имала да ради после демобилизације, од ране зоре до мрклог мрака, јер сад су навалили рођаци оних, који се нису вратили из рата да распитују за њих. Између стотина ево само три четири сцене:

Једна мајка, изнурена бригом за јединца сина дошла да у агенцији распита за њега. Она дрхће од страха какав ће одговор добити. Чиновници претурају листе, траже и траже и ако су одмах видели да је њен син погинуо. Она је најзад појмила па упита: „Не можете да га нађете?” „Не”. „А могу ли ја овде још мало да поседим?” „Разуме се, молим”. И она седе и гледала је укочено некуда далеко пола сахата па онда устаде и посрћући оде.

Једно дете од 6 година долази у агенцију шести пут. „Мама је тешко болесна. Зар још нисте нашли тату? О немојте казати да нисте, мама би од тога умрла”. Утешише дете да одговор још није стигао и ако су знали да га нигде више неће наћи.

Колики је био посао ове агенције види се из ових цифара:

Заробљених турских војника у Србији	— — — — —	12.000;
„ Бугара у Србији	— — — — —	3000;
„ Срба у Бугарској	— — — — —	5000.

Док се једно име пронашло требало је по неколико сати посла. Колико је било заробљених у Турској то се уопште није могло пронаћи.

Кад се завршила служба по болницама, српске даме ишле су од куће до куће скупљајући прилоге за инвалиде и ратну сирочад.

Цела српска држава одозго до дола прожмана је идејом љубави и милосрђа. Одиста држава са толико заједничког духа и са толико патриотизма заслужује веће призрење, а већ држава у којој чак и жене држе отаџбину изнад својих и породичних интереса, таква држава не може ласно пропасти”.

Балкански ратови беху свршени, али послови Срп. Друштва Црв. Крста нису били завршени ни онда када су све резервне болнице затворене, јер су му сада враћени сви постељни и сви санитарски прибори. Сада је ваљало све поправити, дезинфиковати и у ред довести. Благодарећи томе послу С. Д. Ц. К. које је пред рат са Турском располагало са спремом за 1000 кревета, сада, пошто је указало огромну помоћ у балканским ратовима располагаше са спремом за 20.000 кревета.

V

АУСТРО - УГАРСКА НАПАДА НА СРБИЈУ СВЕТСКИ РАТ

Санит. депо С. Д. Ц. К. сели из Београда у Ниш — »Да не беше Српског Друштва Ц. К. зло« — Ратовање као пре Хришћанства — Шта су радили Немци у Белгији и Француској? — Аустријска и мађарска зверства извршена у Србији — Анкета Проф. Дг Рајса — Наредбе официра аустроугарских војницима да убијају и пале све — Рад Срп. Д. Ц. К. — Рад страних мисија — Волонска кола у Србији и стање друмова за време овог рата — Катастрофа Србије и раздробљена управа Срп. Др. Ц. К. — Бугарска зверства по Србији.

Тек што је овај посао савладан пише Министар војни Српском Друштву Црв. Крста 11. јула 1914. овакав поверљив акт:

„Прилике су политичке такве да се први завој (пакети) и сав остали санитарски материјал, који се у Београду налази мора пренети у Ниш и то одмах”.

За четири дана све је срећно стигло у Ниш. Остало је у београдском друштвеном магацину само толико колико беше нужно у Београду за прву помоћ.

Новац друштвени је предат Народној Банци, која је такође селила у Ниш.

У друштвеној каси задржато је само 20.000 динара.

Сутра дан по подне, 14. јула 1914., велика и силна Аустроугарска царевина објавила је рат маленој у два балканска рата изнуреној Србији.

Председник Срп. Др. Црв. Крста пуковник Др Борисављевић морао је као начелник санитета друге армије отићи на своју дужност код војске. У место њега вршио је председничку службу Др Воја М. Суботић, подпредседник друштва 4¹/₂ године.

Друштво је у договору са војним санитетом отварало одмах резервне болнице и то најпре у Нишу, Крагујевцу и Ваљеву.

Др Генчић, нач. сан. врх. команде и Др Карановић нач. сан. у Мин. војном говорили су тада: „да не беше Српског Друштва Црвенога Крста — зло”.

Кад је настала велика оскудица у завојном материјалу, Срп. Др. Црв. Крста набавило је потребне масе памука из Александрије (три хиљаде килограма). Спремљених 20.000 кревета беше у овом рату мало....

Другог дана по објави рата обратило се Срп Др. Црв. Крста телеграмом Међународном одбору Црвенога Крста у Женеви да посредује код неутралних друштава Црв. Крста за помоћ. Председник Међународног одбора г. Адор одговорио је да жале што се не могу одазвати молби, јер су све европске државе (па и Швајцарска) мобилисале, јер сви национални одбори Ц. К. морају да чувају своје приборе за своје војске.

Шта рече г. Адор?

Све европске државе мобилисале, сва национална друштва Ц. К. морају да чувају своје приборе за своје војске.

Па то значи општи европски рат? То значи ону европску конфлгацију од које се Европа плашила преко 40 година, коју је хтела да спречи свима својим силама, па ето није могла спречити?

Ах да је то била само европска конфлгација! Било је много горе. Дошло је до светског рата, до опште кланице, до потопа људске крви, до рушења читаве једне цивилизације, до уништавања хиљадугодишњих културних напрезања рода људскога.

И тај општи, светски рат не само да је почео гажењем међународних уговора, који су од неких великих сила оглашени као крпе хартије без вредности, него је вођен махом на дивљачке варварске начине, као што се ратовало пре 20 векова, пре хришћанства...

Да загледамо мало у методе светског ратовања. Боље ћемо разумети историју Црвенога Крста.

Код многих немачких официра и војника које је заробила француска војска, нађени су бележници, дневници у којима су сопственици истих до свог заробљења бележили догађаје у којима су суделовали или били очевидци.

Професор Бедије превео је те дневнике или поједина места из њих и штампао их је у *Revue de Paris* од 1. јануара 1915., штампајући у једно имена тих заробљеника као и нумеру њиховога пука и војног корпуса у коме су служили.

Dr Густав Ле Бон, у својој књизи »Enseignements psychologiques de la Guerre Européenne«²⁶⁾ изнео је неколико цитата из Бедијерове публикације.

Ево како они гласе:

„3. септембар 1914. у Сонети (Марна). Ужасан покољ. Све куће у селу спаљене су до голе земље. Французи (цивилни) бачени су у огањ и изгорели су заједно с кућама”.

У бележнику једног Саксонског официра:

„24. август. Дивно село Que d' Hossus у Арденима предато је огњу, и ако је, како се мени чини, било невино. Кажу ми да је један циклост пао са свога точка и да му се при паду окинула пушка; одмах се стало пуцати у његовом правцу. За тим су сви мушки становници тога села *просто* бачени у ватру”. Ово *просто* је ужасно...

У другоме:

„На тај начин разорили смо осам кућа заједно са њиховим становницима. У само једној од тих кућа убијени су бајонетима два човека, њихове жене и једна девојка од осамнаест година. Та мала у мало ме није разњежила. Њен поглед беше тако пун невиности”.

Одломак из трећег бележника:

„25. августа, у Белгији. Од варошких становника стрељано је њих *три стотине*. Они који преживеше те плотуне, реквизиисани су за гробаре. Требало је видети жене у том тренутку”.

Пошто су неки немачки војници хтели да поштеде заробљенике, то је ђенерал *Стенгер*, командант 58. бригаде потписао 25. августа овакву наредбу својим трупима:

„Од данас неће се више нико заробљавати. Сви заробљеници имају се искасапити (*seront massacrés*). Рањеници с оружјем или без оружја да се масакрирају. Чак и они заробљеници који су већ формирану у транспорте имају бити поубијани. *Иза нас не треба да остане ни један жив непријатељ*”.

Часопис *La Revue des deux Mondes* публиковао је друге изводе из тих дневника. Ево једног:

„23. августа ухваћени су неки војници у добровољачким (Франк-тирерским) униформама. Постројени су у три врсте како би сваки метак оборио по тројицу у један мах. Заузесмо позиције дуж Мезе (*Meuse*). Наши војници понашали су се као вандали. Све је тумбе изврнуто. Како су изгледали лешеве убијених становника то се просто не може описати. Ни једна кућа није остала усправно. Извлачимо из свију буцака преживеле па их стрељамо све на гомилу, људе, жене и децу, коју смо извукли из једног запаљеног манастира”.

Г. Павле Хазар, официр драгоман превео је такође много тих бележника. Ево неколико места из њих:

„Спалисмо читаво једно село. Од становника стрељасмо њих осам”.

Из другог дневника:

„25 августа: Стрељали смо становнике села, од прилике њих педесет”.

²⁶⁾ Издање Ernest Flammarion, Paris, 1920, стр. 284—288.

Опет из другог:

„19. октобра у вече кантонман у М. стрељасмо неколико цивилаша. Не може се ни замислити како сада изгледа Белгија. Већина села разорена, све је спаљено. Први који се стреља у свакоме селу, то је свештеник”.

А сад службена извешћа:

Извод из рапорта службене комисије, који се тиче покоља у Динану:

„После рушења и пљачкања војници су палили куће. Ускоро се читава варош претворила у једно згариште. Од 1400 кућа остало их је свега 200.

„...комисија има потпун списак свију жртава Динанског покоља. Међу жртвама (њих 700) има 73 жене и 39 деце мушке и женске од шест месеци до 15 година.

„У Динану је било 7000 становника. Десети део становништва је поубијан. Нема ни једне породице којој није неко убијен, а било је породица које су у том покољу са свим затрвене”.

У новинама «Le Temps» од 30. новембра 1914. наштампане су појединости о понашању Немаца у Динану:

„Читаве су породице стрељане. У један мах, да би се брже свршило, намештене су две митраљезе које су косиле стотинама цивилаша, људи, жена и деце, које беху згурали у гомиле на друму.

У броју од 31. децембра истога листа стоји:

„6. септембра коњаник Бакланд је ухваћен и обезоружан, па онда везан и онда је бајонетима распорен. У Талинима заробљеног вишег официра француског довукоше до једнога јаког дрвета и ту га везаше за грм, па онда упрегнуше по једнога коња за сваку његову ногу. На дани знак стадоше шибати оба коња. Расчеречише човека! „Видео сам, — причаше очевидац још дршћући — како се најпре поцепаше панталоне па онда зину цело тело”.

У Бадонвилеру неколико жена и деце намазаше петролеумом па их запалише.

„Фигаро” од 26. јануара 1915. доноси причу једног бегунца из Лонгвија:

„Једног старца окованих ногу обесише за оба ручја на довратку једних врата. Метална жица којом је обешен секла је у месо. Јадни старац урлао је од бола двадесет сати док је издахнуо”.

Међу најкрвавија пустошења Белгије ваља поменути пљачкање Лувена и покољ једног дела његовог становништва. О томе је објављено много описа. Вреди нарочито поменути онај швајцарског грађанина г. Фиглистера, који је онда становао у тој вароши... Ево једног извода који је штампан у Journal de Genève од 5. маја 1915:

„Клање и паљевина поче у један исти мах на напред уговорени знак. Ужас је био нечувен. Трупe беху брзо пијане и онда се спустише до аката без имена. Г. Фиглистер је својим ушима слушао како официри командоваху: „Убијте и сагорите све”. Још је тешко казати тачне цифре али у Лувену, у коме је било 43.000 становника не оста више од 21.000 душа”.

Тај швајцарски сведок причао је читаву серију грозота, за које чува доказе. Оно што се тада урадило, знатно је раширило дотле познате границе ужаса.

Једино садизмом могу да се објасне радње, које резимира г. *Ленотр* на основу службених докумената:

„У Х. сто осамдесет и два стрељани. Један младић је жив закопан и то главом у гробу, а ногама у вис ван гроба како његови целати не би изгубили ништа од трзања мученикове агоније.

„Један белгијски војник је заробљен. Кували су му обе руке.

„Прајзи су вукли по друмовима читаву руљу жена и деце тражећи згодно место за стрељање у маси. Мало, мало, па их зауставе. Очајници се групишу и почну да се грле и праштају пред сигурном смрћу. Али још није место по вољи Прајзима, хајде даље. И крећу их даље камџијама и кундацима. Један официр командује да се стане, постројава своје војнике. Пушке су већ оборене. „Погледајте још један пут вашу лепу отаџбину!” церека се официр...

Немци су покушали да се правдају за ова зверства тиме да су становници први пуцали на њихове трупе. Али тај изговор не може да се употреби за страшна мучења којима су подвргли хиљаде Руса који се у моменту кад је оглашен рат беху затекли по немачким бањама и минералним водама. Тачан опис може се наћи у књизи г. *Резанова* и у изводу *Revue des deux Mondes* од 1. августа 1915. То не беху дивљаштва какве бесне руље него злочинства интелектуалаца свију класа и чиновна, а нарочито официра. Младим девојкама је здерано одело и оне су силоване пред родитељима. Ко се усудио да и најмањим знаком протестује стрељан је с места. Многи од тих очајника полудеше а многи извршише самоубијства. Међу мученима беше и неколико конзула. Њих су после бацили у тамнице,,.

Али можда су све наведене прозоте изузетци?

Да видимо како су се у овом светском рату понашали Аустријанци, они који су се хвалили да су они „носиоци културе на исток”.

Ту ћемо се послужити врло савесном анкетом коју је извршио швајцарски професор са Лозанског универзитета *Р. А. Рајс*. Пред нама је инглески текст његове књиге²⁷⁾ из које ћемо навести неколико цифара:

Аустроугарска војска, при првој својој инвазији на Србију није далеко продрла, али је у срезу поцерском округа подринског, у Јадру и у Мачви починила чудо од зверстава која је проф. Рајс у овој књизи детаљно описао наводећи имена зверова и имена њихових жртава.

Ми се морамо ограничити да наведемо само неколико цифара из тог великог извештаја.

Број убијених цивилних особа у тим срезовима износи 1300. Рањено их је 116, а нестало их је 562.

²⁷⁾ The Kingdom of Serbia. Report upon the atrocities committed by the Austro-hungarian Army during the first invasion of Serbia, submitted to the Serbian Government by *R. A. Reiss*, D. Sc. Professor at the university of Lausanne, London Simpkin etc.

Међу убијенима било је 994 мушких и 306 женских, а рањено је 51 мушкарац и 65 женских. Од несталих било их је 489 мушких и 73 женских.

Деце испод 10-те године живота убијено је 87, рањено 15, нестало 20.

У овим бројевима није обухваћен и град Шабац. Са њиме биће на 4000 особа грађанског реда која су постале жртве прве инвазије аустроугарске војске.

Те су жртве стрељане, убијене бајонетима, заклане ножевима, истрзане су или ломљене су им руке, ноге, сечени су им полни органи, носеви, уши, избодене су им очи, убијани су каменовањем, женске су силоване па онда убијане, одсецане су им дојке, вешане су, спаљиване су живе, једно дете је бачено свињама, набијане су на колац, скидана им је кожа у кајишевима.

Многе су особе живе спаљене. У самој општини Прњаворској спаљено их је живих 122.

Проф. Рајс покушао је да састави листу разних начина, на које су Аустро-Мађари уништавали цивилна лица у пом. срезovima и нашао је:

	мушких	женских
Жртва убијених из пушке	345	64
„ „ ножевима	113	27
„ „ вешањем	7	6
„ искасапљених, премлаћених	48	26
„ спаљених живих	35	96
„ избодених и опљачканих	52	12
„ са преломљеним мишицама	5	1
„ са преломљеним ногама	3	0
„ с одсеченим носевима	28	6
„ „ ушима	31	7
„ с ишчупаним очима	30	38
„ „ полним органима	3	3
„ са згуљеном кожом	15	3
„ убијених камењем	12	1
„ с распореним грудима	0	2
„ изсечених на комаде	17	16
„ с отсеченом главом	1	0
Мала девојчица бачена свињама	0	1
Жртва за које начин смрти није специфициран	240	55

Убијање, касапљење, мрцварење, вешање, премлаћивање вршено је по извесној методи и с планом. У томе послу нарочито су се одликовали Мађари.

При пљачкању. Сваки батаљон имао је за собом одред од 50 Мухамеданаца из Босне, којима је задатак био да пљачкају и спаљују српска села. Пред битком официри 28. мађ. пука рекли су својима да спале све. Такве је инструкције давао поглавито мајор Сајферт.

У дневнику који је бележио наредник 3-ће чете 4-ог бат. 96. пука, који је бележник нађен на њему, може се прочитати: „Наши су

пљачкали што им је год до руку дошло. За нама је остајао јад и чемер, као да нисмо ми, него као да је турска војска прошла. Мој капетан је забранио пљачкање, али други командири су заборавили то да учине.

„За жаљење је како наши војници злостављају српске заробљенике. Куће се пале и руше, стока се убија, поља се пустоше. *Ни сами Арнаути не раде тако.* Понашамо се не може бити горе, и ако је наш капетан забранио. Те су ствари, вели противне његовој части. — 18./8. на Краљев дан марширали смо кроз једно велико село близу Јаребица. Видео сам да су сви дућани и магазе опљачкане. Војници су однели све на што су могли метнути руку. На улици леже лешеве поубијаних људи и жена; деца од 2—6 година остала сама и плачу. Видех што никада нисам и што никада више видети нећу. Видео сам ужасе, страдања и несреће које се описати не могу”.

Проф. Рајс ређа на основу поименце наведених сведочанстава оштећених или очевидаца зверства и пљачкања која су Аустро-Мађари извршили у Шапцу, Љешници, Брезјаку, Јаребицама, Завлаки, Ликодри, Крупњу, у парохији Соколу, у Костајнику, Бањевцу, Љубовији, Селанцу, Арамбашићу, Јевремовцу, Варни, Грушићу, Чулкивићу.

За тим цитира *службене војничке рапорте* подписане од командира и команданата о зверствима и пљачкањима у селима Драгинцу, Јаребицама, Симином брду, Завлаци, Румској, Шуринцима, Десићу, Нешкуцу и Белој Реци, Љешници, Чокешини, Прњавору, Маркову, Ливадама, Арамбашићу, Јевремовцу, Варни, Грушићу, Чулкивићу.

Из многобројних саслушања аустроугарских заробљеника, српских цивилних и војних власти јасно се види да су пљачкања вршена по извесној системи као и да су паљевине вршене нарочитим материјалом којима су војници били снабдевени.

Из саслушања заробљеника 78. и 79. аустр. пука види се да су Мађари пустошили српска села и у Срему дакле у својој држави само за то што становници беху Срби.

Један српски војник нашао је на бојишту овакав докуменат:

Ц. и КР. 9-та КОРПУСНА КОМАНДА

Пов. Но. 32.

Рума, 14. авг. 1914.

По заповести Врховне Команде Оп. О. Но. 259. Услед непријатељског (?) држања становника у Кленку и у Шапцу, имају се у свима српским местима чак и с ове стране границе узети таоци и држати их чврсто код трупа.

Ови таоци имају се одмах убити при свакој кривици (нападу, издајству) становника, и у том случају имају се спалити све куће у местима непријатељске земље. Спаљивање места (села) у сопственој земљи задржава корпусна команда себи.

Ову наредбу имају политичке власти одмах објавити становништву.

(пот.) Хортштајн, Ђенерал”.

Колико је талаца поубијано на основу ове наредбе, о томе нема статистике, али овде је службеним документом утврђено да су Аустро-Мађари палили српска села и на својој сопственој територији.

Материјална штета почињена у поменутих местима знатно прелази суму од сто милиона франака.

У Београду, Топчидеру и Чукарици опљачкано је $745 + 516 = 1261$ кућа.

Вертахјамске касе обијане су стручним оруђима.

Велику нужду нису вршили по нужницима него по собама, у постелима, и кадама за купање. У тим кућама није се могло дисати.

„Тај феномен — вели г. Рајс — нарочито сам запазио у кући г. Драгомира Петровића (у Шапцу) у којој су становала само два млада мађарска официра”.

У самом Шапцу обијено је и опљачкано на хиљаду касе, које су после нађене по авлијама или насред улице као типички доказ да су туда прошле аустромађарске трупе. Обијање касе у Шабачкој задрузи извршено је „Кнакером” тако уметнички да би изазвало завист најискуснијег обијача.

У многим селима Аустријанци су секли воћке што доказује да је непријатељска војска гледала на сваки начин да разори приходе онога краја за неколико година унапред.

Како је вршено пустошење види се из овог типичног примера. Непријатељ је посетио кућу Јакова Албале у Поцерској улици у Шапцу. Што је год било у њој од вредности однесено је. Каса је опљачкана. Душеци и напуњене столице испражњене. Хаљине повађене из ормана и разбацане по патосу. Намештај изломљен као и огледала. Сопственика куће, који је био побегао ударила је капља кад је видео шта су Аустријанци учинили са његовом кућом. На патосу једне собе нађох његов тестаменат. Он је имао 150.000 франака. Све беше завештао шабачкој сиротињи без разлике вере.

А међутим, у Хашкој Конвенцији од 18. октобра 1907., коју је потписала и Аустроугарска Монархија пише:

Чл. 23. д. Изречно је забрањено узапћивати и упропашћивати приватну својину, сем случајева где то захтева потреба самог рата.

Чл. 28. Забрањено је пљачкање вароши или села макар та места била јуришем освојена.

16-ог или 17-ог наредио је поручник *Нађ* својим војницима 37-ог мађ. пука да у *Добричу* убијају децу и они су бајонетима убили 11 или 12-торо деце од 6 до 12 година старости. У томе тренутку пролазио је пуковник *Грискор* из 16-ог пука па је викнуо на *Нађа*: „За што радиш такво свињство?” *Нађ* је одговорио: „Наређујте Ви вашој трупи о томе, а оставите мене да радим како ми је виша команда наредила”.

Када су трупе хтеле баш да пређу границу капетан *Бошњаји* из 6-ог забалског пука издао је наредбу својима да убијају свако живо створење од пете године до дубоке старости. Чим су стигли до првог српског села, исти капетан наредио је да се одмах запале две куће и да се побије све живо, чак и деца у колевци.

Други босански пук наишао је на лешеве двојице српских сељака које је 100-ти пук испекао на ватри, и то наишао је на њих у трећем селу после Љубовије. Заповест за бацање тих људи на огањ издао је п.-пуковник *Кребе* из 100-ога пука. Поручник *Стибић* из 2-ог пука питао је *Креба* за што је те људе бацио у ватру? *Кребе* је одговорио да су та двојица били комитације, и да, у осталом то се њега ништа не тиче.

Капетан *Лаходњи* из 70-ог пука наредио је својим људима да без милости убијају све што је Србин и то не само у Србији него и у Босни, и да спаљују села.

Поручник *Јекете* из 28-ог пука беше ухватио 20 срп. сељака. Од њих је убио 14 по заповести свог пуковника.

Поручник *Милер* од 28. пука (3 бат. 9-та чета) убио је својом руком једно дете и његовог деду, запалио им је кућу, па је њихове лешеве кроз прозор убацио у ватру. Исти је поручник наредио да се убију нађени српски рањеници.

Официри 28-ог (мађарског) резервног пука издали су наредбу својима да спале све. Специјално мајор *Сајферт* наређивао је ту паљевину.

Први босански пук убијао је сељаке у Ставену (у Босни) и спалио је њихове куће по наредби потпуковника у томе пуку. На Увцу п.-пуковник *Крумењак* заповедио је да се свака кућа запали и да се разори кућа срп. свештеника. По заповести истога команданта спаљене су све куће у Штрпцима и Дубрави. Све куће на Дрини (на босанској страни) које бежу српске спаљене су.

Капетан *Ајзенхут* наредио је да се убија све живо у Србији.

Мајор *Штанцер* и капетан *Иркетић* наређивали су зверства према Србима.

Како су аустроугарски војници спремани за почињена зверства види се из ове корпусне наредбе: „Ц. и Кр. 9-та Корпусна Команда. Директиви за понашање према народу у Србији.

„Рат нас води у једну непријатељску земљу, у којој станује народ са фанатичком мржњом противу нас, у земљу, у којој мучко убијство као што сарајевска катастрофа показује, чак и вишим слојевима друштва изгледа допуштено, па се чак и слави као јунаштво.

„Према таквом народу (*Bevölkerung*) не треба имати никакве човечности и блакости, то би чак могло бити штетно, јер би такви обзири, који су кадшто и у рату допуштени могли довести у опасност сигурност наших трупа.

„С тога наређујем за време целе ратне акције највећу строгост, највећу немилост (*Härte*) и највеће неповерење према свакоме”.

И то наређује командант једне војске оног истог аустроугарског царства које је покушало да пошље толике људе на губилиште на основу докумената фабрикованих у њеном посланству у Београду.

„Пре свега — каже се даље у тој корпусној наредби — не трпим да се заробљавају наоружани непријатељи без униформе, на које нађемо било појединце или у групама. Њих треба све безусловно убити”.

Аустријски ђенералштаб а и корпусни штабови сигурно су знали да цео трећи позив а и добра половина другог позива српске војске

нису имали униформе, нити су икада били униформисани. Ова директива је отворени позив на касапљење српских војника II и III позива, и аустроугарске трупе поступале су дословно према њој.

Говорећи о таоцима наредба наставља „пролазећи кроз село ваља их поставити еп циеле (баш овако) како би их могли заједно стрељати ако би у том селу макар један једини пушчани метак био избачен противу трупе” (и ово је у директној противности са Хашком Конвенцијом од 1907.).

„Официри и војници имају добро да пазе на сваког становника, и не допуштати им да држе руке у џеповима, у којима вероватно крију оружје; у опште имају се понашати врло строго и немилостиво.

„Ни једно звоно не сме звонити; ако треба ваља звона скинути, а на сваки црквени торањ патролу наместити.

„На молбу становника може се богослужење допустити, али само у пољу пред црквом и никаква проповед не сме се трпети. За време службе треба увек код цркве имати одељење трупе, готове за паљбу.

„У сваком становнику који се нађе изван села или места, нарочито у шуми, ваља видети члана разбојничке дружине, који је негде своје оружје сакрио. Тражити то оружје ми немамо времена. Такве људе, ако иоле изгледају сумњиви треба одмах убити”.

Ово је просто позив на убијање. За њих је сваки човек кога сретну у пољу „комитација” кога треба убити. Да ли одиста живимо у 20 веку?

Овај докуменат који наређује убијства војника и цивилних грађана завршује се овим речима:

„Још једном: Мушки запт, достојанство, али највећа строгост и немилост!”

Излишно је даље доказивати да су војници од својих официра систематски спремани за касапљење и зверства која су починили.

Угледавши крв коју просуше они се претворише у крвожедне звери и колективно садичко беснило беше обухватило многе трупе. У место да зауздавају звера који спава у сваком људском створењу, њихови официри су их изазивали и дражили на зверства.

И то беше војска једне државе која је носила културу на исток. То беху култур-трегери!

Кад би било могућно да се са овим зверствима њиховим упореди поступак српских власти и Срба у опште према заробљеним Аустријанцима и Мађарима! Они су на свачије питање одговарали:

„Пуковник Илић је прави отац за нас”.

И кад је почео рат српске војске противу таквих непријатеља, у судбоносним часовима Српско Друштво Црвенога Крста оста без помоћи Међународног одбора у Женеви...

Тада се Српски Црвени Крст обратио непосредно националним друштвима, наравно, сем непријатељских држава. Тада Бугарска још није спадала у непријатељске државе. Њена влада клела се у све на свету да је она *неутрална*. Па ипак је бугарско друштво Црвенога Крста одговорило на циркулар Српског Друштва Црв. Крста да му не може

помоћи и то у истом тренутку када је послало 100.000 франака у помоћ аустријском и немачком друштву. Јединствена помоћ из 1885. и она на Једрену беше већ заборављена.

Али у толико је била обилатија помоћ коју је Српско Друштво Црв. Крста добило од осталих националних друштава, којима се било обратило.

Грци послаше персонал и материјал за болницу од 100 кревета. Руси најпре дадоше 50.000 рубаља за санитарски материјал, који је госпођа Хартвиг раздавала болницама независно од Српског Друштва Црв. Крста. За тим стигоше мисије руског друштва: за резервну болницу у Нишу, мисија града Москве, у X р. болници у Нишу, руска мисија у XI рез. болници у Нишу, руска мисија у заразним баракама у Нишу. У тим руским мисијама било је 16 лекара, 61 милосрдна сестра, 17 руских калуђера и т. д.

Французи послали су санит. материјал за 10.000 франака и образовали су нарочити одбор госпођа за скупљање прилога српским рањеницима и невољницима.

Из *Инглеске* је стизала огромна свесрдна помоћ, у ових 15 мисија: *Леди Пеџет* у Скопљу, *Бенетова* у Врњцима, *Џемса Берија* у Врњцима, *г-ђе Стобарт* у Крагујевцу, *шкотских жена* у Крагујевцу и Младеновцу, *британских фармера* у Београду, *Трубрицова* у Београду, *помоћ рањеним савезницима* у Београду, *прва британска пољска болница* у Скопљу, *друга болница шкотских жена* у Ваљеву, *шкотских жена* у Крагујевцу, *друга фармерска болница* у Пожаревцу, мисија *Леди Вимборн* у Скопљу, велики болнички материјал *г-ђе Хенкин Харди* којим је снабдевена болница у Тополи — са 77 лекара, 38 болничара, 302 болничког особља (65 милосрдних сестара) две аутомобилске колоне и вагонима прибора. У скупљању прилога у *Инглеској* одликовала се *г-ђица Христићева*.

Помоћ из Америке састојала се: а) из помоћи српских друштава Црв. Крста у Америци под управом проф. Пупина; б) из помоћи америкаанског друштва Црв. Крста; в) из помоћи појединих Американаца.

Амерички Црвени Крст послао је три мисије: *Dr Рајана* са 7 лекара и 11 сестара у Београду, *Dr Бутлера* са 5 лекара и 12 сестара у Бевђелији, и *Dr Стронга* за сузбијање заразних болести.

Приватна мисија Цона Фротингхама у Скопљу са 3 лекара и још 5 особа.

Да загледамо у рад које од тих многобројних мисија.

Дошле су нам до руку две књиге у којима смо о томе раду нашли поузданих података.

Једну је писала *Мабел Бордмен* председница народног одбора за помоћ америкаанског Црвеног Крста, која је инспицирала радове свију америкаанских мисија по целом ужасно раширеном ратишту светскога рата²⁸⁾ а другу су написале две сестре Црв. Крста *St. Clair Livingston*

²⁸⁾ *Under the Red Cross Flag at home and abroad, by Mabel T. Boardman, Chairman national relief board, American Red Cross with a foreward by Woodrow Wilson, President. Sixteen illustrations, Philadelphia and London Lippincott Company, 1915, Страна 299—311.*

и Ingeborg Steen Hansen²⁹⁾ које су лично радиле по болницама у Белгији, Француској и Србији.

У првој нађосмо овакав рапорт о мисији Dr Рајана:

„Доцније на путу за повратак кући, један поглед на болницу американског Црв. Крста у Београду, са потпуном опремом, испунило је ово болничаркино срце радошћу. Кад нас је г-ђица Гледвајн повела да нам покаже целу болницу, беше нам чудновато кад чусмо како она зовну по имену једног од страдалника па му рече неколико утешних речи. Пролазећи видесмо како израз дубоког поштовања прелази с једног лица на друго. Сви су они волели „американске сестре“.

Доктори и болничарке малог Црв. Крста уједињеног беху запослени баш на првој бојној линији. Они су били сведоци како су Аустријанци заузели Београд и како су га Срби ослободили од непријатеља.

Ево шта прича Dr Рајан, наш управник:

„У Ваљевоу, пошто смо са Dr Генчићем говорили о ситуацији, он ме упита да ли бих се бојао да одем у Београд, који Аустријанци непрестано бомбардују, те према томе има извесне опасности. Престолонаследник положио ми је исто питање. Одговорио сам, да моје инструкције наређују да се ставим на расположење овдашњим властима. Ако оне од нас захтевају да одемо у Београд, јер смо тамо потребни, ми смо потпуно вољни да тамо одемо. Ми смо у Београд стигли 15. октбра, и застали смо ову дивну болницу у страшном стању, јер месецима није чишћена а била је пуна болесника и рањеника. После 6 недеља напорног рада, ми смо имали идеалну болницу, која је то остала до доласка Аустријанаца када нас прегазише хиљаде рањеника.

„Ја сам био управник свију болница у Београду почевши од краја новембра, имао сам да се старам за пет болница (у четрдесет од прилике зграда) и у њима девет српских лекара, сто и педесет нудиља и хиљаду две стотине болесника. 2-ог децембра уђоше Аустријанци. Два дана раније у 2 ч. из јутра дођоше к мени Срби (сигурно оних 9 лекара) и рекоше ми да они морају да оду (заповест) али се претпоставља да ћу ја остати „шаржиран“ свима болницама. Можете замислити моја осећања. Никаква српска власт није остављена у вароши и ако у њој беше разбојника који обијаху дућане и пљачкаху. Било је и доста пушкарања по улицама. У зору првога дана долазили су ми грађани молећи за заштиту, жалећи ми се да су те ноћи њихове куће обијане, па како у вароши нема никакве полиције да је озбиљно стање. То је трајало до после подне без икакве помоћи ма с које стране и ја се уплаших. Око 3 ч. оставих болницу и одох да потражим неког од људи са којима се раније познах. Они позваше и друге и ја им положих питање шта мисле да раде? Одговорише ми да не знају, јер они нису чиновници и нису овлашћени ни на што. Они као мишљаху да треба причекати док Аустријанци дођу. Предложих да изберу један грађански одбор, који би имао право да постави полицајце, а ови да обилазе улице док неко не дође да

²⁹⁾ *Under three Flags with the Red Cross in Belgium, France and Serbia* by St. Clair Livingstone and Ingeborg Steen Hansen, London Macmillan 1916, стр. 119.

узме власт у своје руке. Овај је план извршен са врло добрим резултатима, и како се још пуцало и пљачкало, и како су многи падали мртви, без овога било би стање и сувише страшно за описивање. Многи су људи хватани у по бела дана и беше нужно да се нешто уради нарочито за сиротињу, која није имала хране. Од прилике требало је хранити шест хиљада особа, а ја нисам имао довољно хране ни за болеснике у болницама. Ја сам набавио хране за неколицину али био бих срећан да се ма ко нашао да се брине за храну. Обилазио сам болнице, а послах нарочите људе у оближња села да покупе и донесу колико год могу хране. Али пре него што су се ти људи вратили. Аустријанци уђоше. Отишао сам одмах ђенералу, који је командовао и изложио сам му како сам остављен да се старам за све болнице, и замолих га да ми даде или да ми прода довољно хране за њих. Он обећа учинити све што се може, али се бојао да то неће бити много, *јер и његова војска је већ 36 сати без хране*. Па ипак ми је он доцније послао хране.

48 сати после уласка првих трупа у варош, почеше стизати рањеници. Изгледало је да навала рањеника неће никако престати. Радили смо и дању и ноћу док не малаксасмо. Тада наредих болничаркама да легну спавати, јер ја не могох сагледати краја. Имали смо хиљаду рањеника са свију страна. Наши живци после неколико дана беху упропаштени. Није ни чудо. Почињали смо превијање рана у 6 ч. јутро и то је трајало до мркле ноћи, а тада су тек почињале хир. операције, које су трајале до 5 сати јутра. По коју ноћ нисмо у опште ни најмање спавали, а коју ноћ смо спавали, никада више од три сах. Чак ни у ходницима ни најмање место није било празно. У собама кревети су били један до другог без икаквог пролаза међу њима тако да човек није видео кревете него само једну масу страдалника. Није лако описати стање онога доба, које мени сада изгледа више или мање као мора која дави човека у сну. Ми смо за неколико дана у овој болници имали три хиљаде, а један дан лежало је на земљи девет хиљада рањеника. Тада рекох аустријским властима да ми то не можемо издржати и замолих да рањенике шаљу и у мађарске болнице. После тога они почеше да их шаљу што је било врло добро. Многе од рана не беху превијене неколико дана. Сваки је морао постати нервозан, који је пролазећи ходницима или кроз собе слушао са свију страна јауке: „Дајте завоје, или морфијум, или нас убијте, или ма што друго“. Слушајући јауке од бола, ви нисте могли маћи с места и ја сам се бојао да ћемо сви *полудети*. Једна од нудиља доби баш у то време запаљење плућа и то врло озбиљно, а кад се разви и грозница шарлаха, мени се учини да је дошао смак света, јер ја нисам могао ни замислити да на свету може бити толико несрећа да на један пут даде човека.

Изненада дође заповест да се евакуише. Тринаестог чула се канонада из далека, четрнаестог је била много ближе и могло се видети како се гранате распрскавају по околним брежуљцима. Око један по подне битка је беснила на окрајцима вароши и изгледало је као да све пушке и сви топови једновремено пуцају на Београд. При крају дана беше још горе, јер у помрчини се гранате распрскаваху на све

стране. Улице беху загушене топовима, војницима, комором, коњима и све је то јурило мостовима на Сави да се спасава са друге стране. Бегство је трајало до зоре наредног дана, када су Срби развалили мостове и заробили све што не беше прешло на другу страну реке. Пет стотина рањених Аустријанаца остадоше на моме старању.

Америка и амерички Црвени Крст остаће забележени у србијанској историји, и ја сам сигуран да ће они имати лепо место на листу с евакуацији и поновном заузећу Београда. Чудно је осећање кад пролазите улицама па вам људи кличу: „Живео амерички Црвени Крст“.

Један дан примио је Американски Црвени Крст од г. Бикнела, који је био са Рокфелеровом комисијом у Европи каблован телеграм у коме беше збијено запомагање читавог једног народа „Епидемија тифуса надкрилила је све остало“. У градовима и варошима Србије беху се згурале хиљаде и хиљаде бегунаца са севера, да нико није могао ни мислити на здравље и санитетске услове. Два претходна рата беху тако изнурила народ, да је овај врло ласно постао пљен тифуса, тифоида и рекурентне грознице. Шарлах и богиње појавише се. Колера, од које се људи највише ужасаваху, прећаше да ће букнути нареднога лета. Већ од 18 хирурга и болничарака нашег Црв. Крста који беху у Бевђелији у дуванским факторијама створили болницу, њих 15 имађаху тифозну грозницу. Четири стотине од оних хиљаду и двеста болесника, који беху њима поверени лежаху већ од врућице. Др Џемс Донели и Др Ернест Магрудер беху већ подлегли. Они дадоше своје животе за своје ближње, а човек не може више дати. На њиховим гробовима видела је једна наша сестра сваки дан свежег цвећа и зеленила, и ако тамо у далеким Балканима мало има цвећа.

Ту беше широко поље рада пуно опасности које захтеваше ретку храброст. Рокфелеров Фонд понуди Америчком Црвеном Крсту великодушну финансијску помоћ ако би хтео да предузме дело угушавања те заразе. Амерички Црвени Крст обрати се ономе који је у Манџурији дао доказа својих храбрих услуга, обрати се доктору Ричарду Стронгу. Овај је одмах прекинуо своја предавања о тропским болестима на Харвардском Университету и отишао је на фронт, а са њим пође читав кор сјајних људи, лекара, бактериолога, клиничара и санитарца, људи који су знали каква их опасност чека, па ипак одоше. У Србију су послати огромни прибори за дезинфиковање читаве једне нације. Помоћу Др Бикнела осигурана је Др Стронгу помоћ енглеске, руске и француске мисије, које већ беху у Србији. Од свију шефова тих мисија и шефова српског санитета организован је народни здравствени одбор, који је Др Стронга изабрао за директора. Страшан бич тифуса који је слистио стотину српских лекара (а било их је свега четири стотине)³⁰⁾, гомиле народа и велики број аустријских заробљеника, истргнут је, преломљен је.“

³⁰⁾ Два пута толико их је пропало.

Сер Тома Липтон, после свог поновног пута у Србију писао је Американском Црвеном Крсту:

„Ја чисто нисам могао да верујем да је штаб, који сте ви овамо послали могао за тако кратко време тако много да учини. Ужасно стање које сам ја први пут у Србији застао, сада је прошло. Рад Дг Стронга и његовог штаба просто је био чудотворан“.

Из Црне Горе стиже журна молба да пређемо преко планина и да помогнемо тамошњем народу противу врућице, која му је претила. Један поглед у дневник Дг Стронга даје живу слику о овом пољу рада Црвеног Крста:

„После инспекције болница у Митровици у Србији, и пошто смо сазнали што беше нужно ми доручковасмо на брзу руку, кренусмо у 3 сахата по подне при крају маја на коњима за Пећ у Црној Гори. Самном је био г. Бринк, наш санитарски инспектор, мој тумач и један српски жандарм. Око 4 сах. поче киша, која је падала целу ноћ. Бесмо кроз мокри покисли. Надао сам сам се да ће ме на граници српско-црногорској дочекати каква кола. Киша је плаховито падала када стигосмо границу, и не нађосмо никаква кола. После 14 сахата јахања стигосмо у Пећ. Ту нисмо нашли никакав примамљив хотел. Сви беху нездрави и у њима не беше ништа за прање и тоалету. Ја сам седео у дворишту и чекао. Најзад нађоше доктора и са њим одох у инспекцију болнице. Нађох жалосно и претеће стање. У првој соби болесничкој нађох многе гомиле хаљина, скинутих са тифозних болесника. Ови су лежали по поду један уз другога тако да се морало преко њих спотити. Ту су биле хиљаде вашију. Никада их пре тога нисам видео тако многе. У болници је било 150 тифозних болесника и сви беху зло запуштени. И сами њихови болничари беху у жалосном стању. Не нађох никаква средства за дезинфекцију, никакве могућности за купање болесника нити чистих рубина за болеснике ни чаршава за постеље.

У 8 у вече нађох се са префектом и главним командантом у Пећи, једним кузеном Краља Црногорског и дуго сам говорио с њим. За тим сам посетио бараке у разним крајевима вароши, где су војници били смештени. После тога нов састанак са префектом на коме углавном листу свега што је у Пећи нужно за санитар и за болницу. Знао сам да ће се без строгих и брзо предузетих мера, тифус брзо раширити са друкчијим резултатом епидемије него у Србији. Удесио сам да се дезинфекују болница, болесници и њихове ствари (хаљине и т.д.). Трупце су се имале одмах сместити под шаторе да би се њихове бараке, одело и постеље дезинфиковале. Снабдео сам чистим рубинама и ноћним кошуљама и чаршавима болницу и карантинирао сам Пећ. Послао сам Дг Гринела и г. де ла Пена у Пећ, а са њима полази и велика количина срастава за дезинфекцију и тубова за купање. Мислим да је Гринел најспособнији да изврши овај тешки задатак.

У један по подне отпутовао сам колима и после 2 сахата стигао сам у Дечане. Ту нађох неколико хиљада војника уквартираних у манастиру. За њих се старао један српски свештеник како је могао боље. Обећах да ћу му послати дезинфектаната и стручњака за дезинфиковање. И овде беху поједини тифозни случајеви међу људима који

беху дошли из Пећи. После сам продужио пут на колима до 8 часова у вече. Беше таква помрчина да Г. Бринк и ја одлучисмо да проведемо ноћ у пољу, а обоја кола са чуварима и тумачем посласмо у варош до које је био још један сахат путовања.

Заборавих поменути да смо имали пратњу од шест жандарма јер смо имали да прођемо дуж арнаутске границе, а Арнаути су врло рђаво расположени према Црногорцима. Заповедник жандарма молио ме је и преклињао да не ноћим у пољу јер је то опасно. Међутим ја не бејаш заспао пуних 28 сахата, нисам имао воље да у то доба ноћи тражим какав прљави хотел да у њему преноћим. Ми дакле остасмо при том да преноћимо у пољу. Наложисмо логорску ватру на којој је Г. Бринк скувао мало кафе и испржио мало сланине па то вечерасмо са пексимитом.

Пре него што завршисмо вечеру догоди се нешто необично. Један човек, вичући из свега гласа дотрча до нас, а за њим јури један Арнаутин с пушком у рукама. Онај је човек викао, како смо после разумели да хоће Арнаутин да га убије. Изгледа да је Арнаутин видео нас па је прескочио плот да види каква је то ватра. Ми му дадосмо нешто за јело и он одмах постаде врло љубазан. Мутавачки он нам знацима даде савет да треба да угасимо ватру па да легнемо. И он сам покуша да угаси нашу ватру, и показујући пут арнаутске границе нишанио је неколико пута са његовом пушком да би нам показао опасност која нам прети.

Како је киша лила то решисмо да легнемо. Шатора нисмо имали, али смо имали покриваче од једрилског платна, те простремо наше постеље по земљи и подвукосмо се под наше покриваче. Киша је пљуштала сву ноћ. Био сам тако скроз покисао да је чак страдао пасош који је био у мојој џепној књизи. Преко ноћ бесмо чули неко пуцање, али нису измењањи куршуми. Кад смо избауљали испод наших покривача још је киша падала. Смотасмо наше постеље и остависмо да се пошљу за нама, а ми опучисмо пешке у Ђаковицу у коју стигосмо у 5 ч. 45 м. Командант места згрануо се кад је чуо да смо преноћили у пољу близу арнаутске границе. Такво што није се дотле чуло ни упамтило. То ће, рече, доћи у историју. Али ми смо волели ризиковати да будемо убијени него да спавамо у каквом хотелу зараженом пегавцем.

Префект и командант показаше нам све болнице и бараке. И овде беху трупе из Пећи донеле заразу тифуса. Удесио сам да се сваки који долази из Пећи ухвати и држи у карантину десет дана.

Сазнавши све што беше нужно у вароши, поручих прво хиљаду кила креча из најближег села и удесих да се пошљу довољна средства за дезинфекцију и лекарска помоћ, јер префект немађаше новаца за то. Одатле на колима одосмо у Призрен, где стигосмо у 9 ноћу. У Призрену нађох свега три доктора од којих један је лежао у тифу а други тек што беше реконвалесценат од исте болести. Три болнице беху у рђавим санитарским околностима и у вароши не могаху се набавити никаква средства за дезинфекцију. Преноћили смо у стану једног српског професора Богословије, који се старао за наш комфор колико је год могао. Сутра дан по подне кренусмо на колима за Феризовић, где смо стигли у 9.30.

Врло уморни легосмо у 10.30 пошто смо удесили да сутра дан изјутра продужимо пут дресином до Скопља, куда сам хитао да што скорије експедујем помоћну експедицију. Железничког воза не беше до наредног дана по подне. Бесмо дакле срећни што нађосмо ручну дресину. Ми дакле кренусмо на дресини у 4 с. јутра. Али већ после једног сата покварила нам се дресина. Срећом налазили смо се на низбрдици те се скотрљамо до прве станице, где нађосмо једног ковача који нам је за један сахат оправио машину, те тако стигосмо у Скопље у 10 с. јутра. За рест тога дана имао сам много посла. Бејох разочаран што нађох да још није ни почето грађење купатила, за које сам обећао платити све трошкове. Српски доктор рече ми да су нашли да ће то купатило коштати много више него што је први предрачун казивао. Удесих да се грађење одмах почне, а ђенерал ми је обећао да ће купатило брзо бити готово.

25 маја, Ниш. Данас сам провео неколико сати са сер Томом Липтоном, а вечерали смо са сер Пеџетом разговарајући о наредној седници међународног санитетског одбора која је имала бити сутрадан.

26 маја, Ниш. Пријатно ми је што могу забележити, да су моји преносни дезинфектори и купатила готова и на троја кола полазе сутра за Скопље, куда се и ми враћамо. Дотични имају бити ошишани, окупани, а док се они купају биће у истој справи њихове хаљине дезинфиковане. Помишљамо да би се они том приликом могли и пелцовати противу зараза. Хиљада особа могу са тим справама бити окупани за један дан, па онда та троја кола одмах даље од вароши до вароши. Ви се сећате да сам ја у Манџурији производећи на мојим колима потребну пару дезинфиковао.

27 маја, Скопље. Стигох јутрос у 5.30 и после доручка комплетирао сам аранжман за пелцовање трупа противу колере. У 10 почели смо калемљење и продужи смо до 12.30. По нашем аранжману један човек може да пелцује њих 75 за један сахат.

Данас по подне конферисање са префектом и цивилним физикатом. Префекту сам дао 5170 фр. за дезинфекторијум и купатило. За тим сам отишао на станицу и изабрао место где да се постави транспортабл дезинфектор.

Сад морам да се одморим јер ћу морати бити на ногама до 5 сати сутра у јутро”.

А сад да наведемо коју страну из књиге „Под трима заставама“.

„Може се рећи да се готово сви транспорти у Србији врше на воловским колима. Волови вуку машинске пушке, амбуланције, кола свију могућих облика, по најгорим путовима, по блату до колена и живе под условима под којима ни један коњ не може издржати. У (српској) победи на Руднику имали су и волови важну улогу. Путеви беху тада гори но икада, разваљени проласком тешке артиљерије, тако да коњи аустријске војске нису могли да иду тим путевима. Срби воле и цене своје добре вочиће. Путујући по разваљеним прашњавим путевима, сваки онај који води волове, стаће код сваке чесме да опере лице својим вочићима и да их напоји. Кад прође овај рат, Срби ће у Београду

подићи споменик од бронзе волу, из благодарности на велике услуге које је та добра стока учинила.

Српска жена је дивна. Она не харчи своје време да брани „женска права“, јер јој нико не крњи та права. Цело време које не морају бити дома, посвећују болничарској служби. Принуђене непрекидним бомбардовањем Београда оне су оставиле своје куће пуне свакога добра и згурале су се по неколико фамилија у исте собе, и живе у свакој оскудици само да помогну. Никада се ни на што не жале. Њих просто сажиге љубав према Отаџбини. Често сељанка седи на прагу своје куће и руча. Али ако путем наиђе какав уморан или рањен војник, она трчи предањ, уступа му свој ручак и каже: „Молим Бога да се нађе друга жена која ће исто учинити за мога сина“ и враћа се гладна под свој кров.

Под Аустријом има 5,000.000 Срба и они су добри поданици аустријски. Многи су се устезали да се бију противу Србијанаца али кад су ушли, они су били једини који су ишли на бајонет. Један српски официр нам је причао: „Кад им је нестало муниције и кад четири дана не беху добили хране, ми смо им поручивали: Предајте се, та ми смо једна крв“ они одговараху „Србин се никада не предаје“.

Други официр причао нам је. „Беше нужно да сви легнемо по земљи и ја то командовах. Један неће никако да легне, него остаје као мета за непријатељске стрелце. Ја га стадох грдити. Запретих му да ћу га убити. „Ама не могу да легнем. У блузи имам флашу пуну вина, а чеп је испао из боце. Ако легнем просуће се вино“. Сви се гласно насмејаше, поскакаше, јурнуше напред и отеше брежуљак од Аустријанаца.

У Нишу била сам на пратњи једне инглеске девојке, која је умрла служећи у руској болници Црвеног Крста. На пратњи је било око 400 особа међу њима и руски посланик са женом и Г. Блекни из инглеског посланства. У цркви смо сви стајали око цвећем окићеног сандука покривеног српском, руском и инглеском заставом, држећи у рукама запаљене свеће. Па онда „последње целивање“. Нама дадоше цвеће које беше у рукама покојнице па нам рекоше „ако се живи вратите у Инглеску, подајте ово цвеће њеној мајци и кажите јој како српски народ високо цени самопрегорење њене кћери, и како он дели мајчину тугу“.

Затим саранише девојку у средини гробова јуначки погинулих Срба. На њеној крстачи беше написано: „Margaret Christophe Ryle. Од рођења 23. Умрла у Нишу 23. фебруара 1915. Почивај мирно“.

Губитци Србије како у војницима тако и у грађанима, обухватајући погинуле на бојишту и помрле од болештина рачунају на 500.000. У фебруару и марту 1915. умирало је дневно по 800 људи од тифуса, богиња, шарлаха и других заразних болести. Стране мисије за помоћ пристизаху са много страна. Сандуци са санитарским материјалом стизаху из Инглеске, из Америке, из Француске, па чак и из далеких колонија. Стизаху хаљине за жене и децу, постеље, лекови, рубине за

војнике, докази симпатије великих народа за храброг малог савезника, који је толико страдао од болештина и сиротиње. Научне мисије почеше да проучавају узроке епидемија, хигијенске комисије отпочињаху да раде. Доктори, болничарке, нудиље, новинари, цртачи, проби-свети, све је то дошло да помогне, да смета, да фотографише и гле! Од оне мале, непознате земљице, о којој се погрешно судило, коју нико није љуцки разумео подиже се славна Србија, победница на Руднику, Србија која се сама ослободила, земља коју је сад свако дете могло да нађе на мапи, земља о којој је сада говорио и писао цео свет, коју су певали и стављали у музику, земља у којој би се могло заслужити ордење.. Постаде одликовање организовати мисије за Србију, постаде част куповати српске заставе за „српски дан“, постаде „шик“ набављати кошуље за српске војнике и сваки се грабио да то учини.³¹⁾

Били смо у Србији у њеном најцрњем часу“.

Списатељке које су ово написале, кад су виделе колика је невоља у Србији, отпутоваше о своме руху и круху чак у домовину Ливингстонове, чак у Канаду и отуда чак донеше лично знатне количине санитарских прибора и животних намирница чак до Србије. Њима двома није било до фотографишања и до ордења, оне су помогле свим срцем.

Још у почетку балканских ратова беше госпођа *Мабл Грујићка* основала у Њујорку *Српски Потпорни Фонд*, који је послао у Србију огромне количине болничког материјала, пољопривредних машина, болничких шатора, једну потпорну дечију и једну пољску болницу као и 40.000 торбица са преобукама за рањенике.

За време непријатељске окупације у Србији тај Српски Потпорни Фонд раздавао је помоћ избеглицама у Солуну и у Атинама, слао је новчану помоћ многим сиромашним породицама у Србији, давао је за 4 године редовне месечне штипендије српским студентима у Швајцарској а ових је било на 400.

После примирја Српски Потпорни Фонд узео је до 3040 ратне сирочади за своје питомце, помагао је новцем 150 старица без хранитеља и око 50 сиромашних породица у Београду.

Иницијативом г-ђе Грујићке и под њеном управом основано је пре три године *одмориште* за српску ратну сирочад на Јадранима, близу Цриквенице кроз које је до сада прошло 800 дечака и девојчица (од 6 до 12 година) одмарајући се и негујући се у њему по месец дана.

Српски Потпорни Фонд и његови филијали прикупили су до сада преко *три милиона долара*. Од те суме ништа није одбијено за административне трошкове које су подносили и данас носе чланови одбора.³²⁾

Жалимо што о раду госпођице Јелене Лозанићеве не могосмо добити ни толико података, али у службеном извешћу Српског Друштва Црвеног Крста нађосмо овакву записку:

³¹⁾ I. с. стр. 163—165.

³²⁾ За ове податке имамо да благодаримо нарочитој белешци из „Американског дома ратне сирочади Краљевства С. Х. С.“.

„Српски народ може госпођицу Јелену Лозанићеву да уврсти међу своје велике добротворе, јер је она својим умором у Америци успела да убрише многу сузу нашега напаћеног народа“.

И на овоме месту хвала, част и слава госпођи Грујићки и госпођици Лозанићевој.

Алексије Карађорђевић, један рођак српске краљевске куће приредио је у Лондону изложбу српских малих ратних трофеја и домаћих рукотворина, и од прихода, за 20.000 фр. купио је рубина, које је у Врњцима лично делио болницама и сиротињи.

У једном тренутку када је понестало завојног материјала, Нишко Друштво Црвеног Крста послало је два своја члана у Швајцарску и у Италију те су га набавили и донели за 115.045 франака.

Српско Друштво Црвеног Крста помагало је војном санитету на 52 места у 113 болница. У Нишу је израђивало исправне стерилизаторе завојног материјала, којима многи српски рањеник има да благодари што је остао жив. Снабдео је болнице хируршким инструментима и покретним апаратима за дезинфекцију.. Сви железнички санитетски возови били су у истини возови Српског Друштва Црвеног Крста. Ово је дало и Рентгенове апарате 5-ој рез. болници у Нишу и болници у Ваљево. Сем оних 45 рањеничких кола у сан. колонама, које је Друштво Црвеног Крста и овог рата ставило на расположење за транспорт рањеника, друштво је у својој радионици у Нишу израђивало носила, којима је снабдевала све болнице. Црногорском Друштву Црвеног Крста послато је 100 носила.

Целокупна српска војска снабдевена је о трошку Српског Црвеног Крста стерилним Утермеленовим првим завојем. Многи рањеник спасао је свој живот благодарећи само овом савршеном првом завоју.

Српско Друштво Црвеног Крста примило је, лечило и неговало у првој половини овога рата *преко сто хиљада рањеника и болесника.*

Преко нашег Црвеног Крста, а по одобрењу српске владе, слао је *аустријски Црвени Крст своју помоћ аустријским заробљеницима* којих је тада било у Србији на 40.000.

Поред свију издатака Српског Друштва Црвеног Крста санитетским трупима, и резервним болницама, при свој помоћи заробљеницима, друштвено слагалиште у Нишу било је пуно. Самога памука било је на 126.000 килограма.

На један пут Министар Војни наређује 11. септембра 1915. да се цело друштвено слагалиште пренесе у *Крушевац.*

Зашто?

За то да не падне у руке Бугарима....

Какви Бугари и то већ близу Ниша?

Ево од куда:

Кад је аустроугарска војска (7 корова, 14 армијских дивизија) и по други пут отерана из Србије, и пребачена преко Дрине и Саве онда се Велика Сила Аустрија уверила да она сама никада неће победити Србију, за то је позвала у помоћ и Германију и — Бугарску и све три су једновремено нападе Србију.

Србија ипак није погинула али се тешко рањена повлачила преко непроходних арбанашких планина, а цела Србија до Мораве постаде јевтина пљачка Бугарије....

Пре него што би наставили историју Српског Црвеног Крста да видимо како су Бугари ратовали и владали у Србији побеђеној уједињеним силама Германије и Аустрије.

Пустићемо да говори службени извештај међусавезничке комисије, која је врло савесно проучила то питање.

Ево тога извештаја:

„Бугари су касапили српске рањенике и заробљенике. Пре него што су их дотукли или убијали, бацали су их на муке и сакатили су их, отсецали су им нос, уши и т.д. Често су их везивали једног за другог, ређали их у врсте па су онда бугарски војници јуришали на њих сабљама и бајонетима, секли су их и пробадали док их нису поубијали. Сви су заробљеници пре касапљења опљачкани до голе душе. Према књигама главне војне болнице у Штипу, нестало је из ње на један пут 114 рањеника и болесника тако да им се није могло ући у траг. Убрзо после тога имало је да се тамо спроведу 150 до 200 заробљеника, али су јадници сви или заклани или убијени ножевима и бајонетима и то код села Љуботена на друму из Штипа у Радовиште. Сви српски рањеници, који су пали у руке Бугарима за време битке на Кајмакчалану, и међу њима потпуковник Драгутин Марковић, измрцварени су и поубијани.

Сви ратни заробљеници опљачкани су или на путу до одређеног им логора или у овом самом, употребљавани су за радове ратних операција па су чак вођени на фронт. Распис бугарског Министра Војног наређује у пркос члану VI Хашког регламана да се нагоне на све радове не само заробљени војници него и официри. Ови су често и батинани. Покушај за бегство кажњаван је увек смрћу и ако по члану VIII Хашког регламана такав покушај повлачио је за собом само дисциплинарну казну.

27. фебруара 1917. бугарски авијатичари бомбардовали су Вертекопску болницу и убили две болничарке, и ако је истрагом доказано да су добро видели Црвени Крст. Према томе погазили су члан VI Женевске Конвенције.

Бугари су, чим су ушли у Србију, почели да убијају цивилно становништво и то најпре свештенике, учитеље, кметове и главешине од утицаја. У Македонији нема ни вароши ни села у коме нису некога убили због „србоманства”. Многи су бачени у тамнице и њихове породице нису их више никада виделе. Друге су повели да их бајаги интернирају у Бугарској па су их успут убили. Лешеве убијених кад-што су спаљивани или бацани у реку. На пронађеним лешевима видели су се трагови бајонета. Самих свештеника убијено је преко 150. Митрополита Вићентија убили су у Качанику (кланцу) па су га онда спалили. Тим убиствима лишавали су народ његових вођа, или су изнуђавали новаца или задовољавали просто свој ћеф. Има породица којима је поубијано 15 лица, других које су са свим уништене. Нису поштеђена ни новорођена деца. Риста Андововић је признао да је убио два човека, једну жену и једно дете од године дана. Села у околини Велеса, При-

липа у поречком срезу највише су страдала јер су се увек одупирала бугарској пропаганди. У тим масакрима убијено је више жена но људи. У околини Прилепа звали су Турке да им помогну клати Србе. У савој селу Долгагецу, близу Прилепа заклали су 190 особа. У округу пожаревачком стрељане су групе од 150 људи и то плотунима. У врањском округу трпали су везане људе у шупе, које су после запаљене те су и људи изгорели. У топличком округу стрељани су људи гомилама скоро у свима општинама. У *Топлици* је убијено до 20.000 особа. Официри регуларне бугарске војске утркивали су се са комитацијама у клању цивилне популације. Потпоручник *Чавдарев* из 32-ог пука убио је сам у пожаревачком округу по 10—15 особа на један пут; поручник *Иван Бојацијев* од 51-ог пука, командант у Петровцу хвалио се да је сам убио више од 300 особа; мајора *Илкова* оптужио је службено сам бугарски начелник Врања да је извршио многобројна убијства; за потпоручника *Петкова* из 32-ог допунског батаљона каже поручник *Инглизов* у својем службеном рапорту да се његова злочинства не могу више трпети јер је обесио или живе спалио многе људе. Пуковника *Жекова* команданта XX-ог пука, потпуковника *Александра Бојацијева* у околини Прилепа, ђенерала *Рибова*, п.пуковника *Бошњакова*, у околини Призрена, становници дотичних крајева оптужују да су директно наређивали та убијства и касапљења. За убијање свештеника у Скопљу и околини одржало се уверење да је то наредио сам митрополит бугарски у Скопљу *Неофит*.

Мучења. Ни једно убијство није извршено без претходног ударања на муке. Жртве су сакаћене, сечене на комаде. Ископаване су им очи, одсецани су им носеви, уши, женама дојке. Друге жртве закопаване су живе, или су их бацали у бунаре и у — нужничке јаме. Тако су мучили и оне које нису хтели да убију. Мучења су предузимата да се изнуди новац, или признање где су сакрили оружје и српске књиге, да се казне тврдоглави који нису хтели да се одрекну српског имена, или најзад предузимани су за садизам Бугара. Постоје многобројни случајеви у којима су полицијски и војнички шефови мучили људе сопственим рукама.

Батинање је било најобичније средство за мучење. Тукли су не само по дебелом месу, него и по глави и по трбуху. Тукли су дотле док се жртва није онесвеснула. Тада су је прскали хладном водом да се поврате па је онда настављено батинање. Једног старца сељака тукли су дотле док поломљена ребра нису провалила кожу и док не испадеше и срце и црна цигерица те је јадник издахнуо. Служили су се Бугари и другим мучењима: вешали су људе за ноге, са главом на ниже над великом распаљеном ватром. Вешани су велики терети за ноге, чупано је живо месо кљештима, закуцавани су клинци под нокте. У Житном Потоку у Топлици, војници 25-ог пука одрали су целу кожу мајци Петра Стаменковића, па су је онда обесили. У селу Гргурима исти буг. војници бацили су Аврама Тодоровића у казан пун воде па су га живог кували, и боли бајонетима. Још четири сељака уморили су на исти начин. У селу Доња Бејашница Гаврило Стоилов свукао је голу Дорику, удовицу Марка Нешовића па је заковао за патос. У селу Точанима, старешина Гаве тукао је Јосифа Филиповића

докле му пена није ударила на уста па онда га је обесио за ноге, и запалио му навиљак сена на грудима. Војници су га тукли по глави.

У Куманову тукли су тридесет жена свештеничких и учитељских. У Врању су тукли председницу женског друштва, тукли су и трудне жене, и то по разголићеном трбуху, услед чега су оне побацивале. Некима су избили зубе. Другима су висила парчета коже и меса сва поцрнела од трулежи. Једна жена у Куманову је полудела од бола. Поједине жене су тукли по полним органима.

Бугари су ударали људе и на морална мучења. Кад су вешали или стрељали своје жртве приморавали су њихове породице да присуствују. У Сурдулици приморали су све жене које беху у црнини за својима да играју на гробљу изкасапљених Срба. Над онима који беху под полицијским надзором држана су сваки дан саслушања од по неколико сахата. Жену официра Јована Бабунског три пута су водили на стрељање, или су јој рекли на вешање и сва три пута, пошто је издржала самртни страх, враћали су је у затвор с обећањем да ће се пре суда сутра извршити. Угледне старешине приморавали су да чисте нужнике или су их презали у кола као стоку. У Прокупљу је начелник окружни наређивао да се све жене искупе на пијаци, и да се построје у фронт, па их је онда грдио и пљувао у лице. Пожаревачки начелник радио је то исто само је додавао да оне воде развратан живот.

Силовања. У сваком округу има читавих села, у којима становници тврде да ни једна женска изнад 12 година није поштеђена. Бугарски владика Мелентије проповедао је у цркви да жене не треба да бегају од бугарских војника, јер баш и ако затрудне то не мари ништа. Често су мајку силовали пред ћерком и ову пред мајком. Често су најпре мучили жене па онда силовали. Бугарски војници убијали су младе девојке ножевима и бајонетима пошто су им одузели девичанство. Чак и официри бугарски убијали су после силовања своју жртву. Два су случаја у Пожаревцу страшна. П.-поручник *Чавдарев* наредио је војницима, који беху заражени венеричним болестима да силују младе девојке а звер *Мијур Фердинанд* предао је једну жену — своје псу...

Интернисање. Противно међунар. праву, наређивано директно од бугарске владе нарочито односно свештеника, учитеља, скупштинара, официра „и других сумњивих лица”. У великим размерама вршено нарочито у Македонији да би се распало компактно српско становништво. У појединим селима одвукли су цело мушко становништво. Итернисањем беху тако закрчени друмови да су Немци морали да захтевају заустављање интернисања за извесно време са чисто војничких разлога. Начелник врањски Димитров у службеном акту протестује што се интернишу и старци преко 80 година, инвалиди, слепци, реконвалесценти који још нису потпуно оздравили. Он тврди да је мајор *Илков* интернирао једног врањског лекара, само за то што му се допадала лекарева жена. Многи интернирани злостављани су тако да су умирали уз пут или су стизали у „место опредељења” тако изнурени да су на скоро за тим умрли. Сва наведена мучења вршена су на интернисанима. У Сурдулици беше нарочити одбор за убијање интернисаних. Ту су убијени од познатих људи: Тома Зафировић, нар. посланик, Тома Бурђевић, председник смедеревског окр. суда, Тома Микић, члан суда

врањског. Убиства су вршили војници десете чете 42-ог пука, и 5-те етапне чете. Око 3000 људи искасапљено је у самој Сурдулици.

У логорима интернисаних трпали су по 100 људи у бараке у којима једва беше места за 20, за лежање нису имали ни сламе; кад су се поцепале хаљине у којима су их одвели ишли су у дроњцима без кошуља. За храну добијали су 200 до 600 грама хлеба. О прању или дезинфековању ни помена; у логору Ђумурчанском не беше ни бунара ни чесме. Скоро сви интернисани беху пуни гада. Болеснике нису премештали у болнице, чак ни у случајима епидемија. Кад је у логору Сливенском букнула епидемија пегавца доведоше интернисане и из других логора и измешаше их са болеснима. Интернисане су скоро голе и са свим босе и по зими терали на грађење друмова и на рударске радове. Сами Бугари признавали су инглеским интернисанима да бију Србе само за то што су Срби. Тако су злостављали и тукли једног вишег официра, председника апелационог суда и два скуштинара Илију Анђелковића и Димитрија Машића. Има случајева да су појединци убијени ноћу за то што су пошли у нужник. За њих је речено да су покушали бегство. Од моралног мучења да поменемо забрану сваког дописивања између интернисаних и њихових породица.

Од 100.000 интернисаних вратило се у Србију 50.000 па и то стално порушеног здравља.

Порезе, реквизиције и контрибуције противно чл. 48. Хашкога реглемана Бугари су заменули српску порезу бугарском па су завели и нове „беглуке”. Сељаци округа крушевачког тврде да су они који су за срп. владе плаћали 100 дин. порезе под Бугарском плаћали 1000 па и 2000 лева. Капитацију су плаћали не само они који су остављени дома него и интернисани. Кметови су имали право да заводе и нове таксе по својој вољи. Цело становништво је приморано да промени динаре за левове код финансиа, који су за сваки лев узимали два динара. После извесног времена објављено је да банке српске не вреде ништа.

Контрибуције у Морави износиле су по 30 до 50.000 лева. Од појединих градова наплаћиване су веће суме бајаги за бугарски Црвени Крст. Куманово је дало 20.000 лева, Призрен 4500, Охрид 2000 и т. д. Међутим у Призрену беше баш онда толика невоља да је по тврђењу католичког бискупа, само 1917. умрло од прилике 1000 особа од глади.

Пљачкања вршена су и од војних и од цивилних власти бугарских. Војници су узимали новац, хаљине и рубине. Официри су пљачкали и намештај који је спакован експедован у Бугарску. Чим је неко интернисан при чему није му допуштено да понесе много собом полицајци и комитације ишли су у његову кућу те су је пљачкали одозго до доле. У Македонију, где су од турске тираније закопавали новац, сада су Бугари отимали и изнуђавали од појединих сељака по 20—50 наполеондора.

При евакуацији срп. територије Бугари су вршили пљачке у великим размерама. Пример: Дојран и Валандово.

Карактеристично је да је сама бугарска влада вршила пљачкање. Све покретно и непокретно имање оних грађана који се беху повукли с војском, оглашено је да није ничије (*res nullius*) и продавано је лицитацијом у корист буг. држ. касе.

Уцењивали су породице да им не погубе или не интернирају некога члана, па су, добивши захтевани новац ипак убијали или одводили. *Риста Чауш* узео је тако од једне породице 8000 динара, а од друге 18.000, и ако дотични беху већ мртви.

Кулук. Како су буг. власти поступали са кулучарима доказује грађење друма кичевског. На њему је умирало по 20—30 кулучара дневно, а за време велике зиме и по 50 дневно.

Рушење и пожари. У Александровцу, топл. округа, спаљене су све куће. У Гргурима најбогатијој општини у округу од 320 кућа остале су само две. Општине Бања, Рача, Добродол, Иванкула, Луково може се рећи не постоје више. У тим општинама спаљено је преко 5000 кућа. Усрезу дојранском, у Дојрану и Валандову остале су само зидине. У шест других села остала је само једна трећина кућа. Срез који је пре рата имао 30.000 становника није имао после рата више од 5000. У селима око Велеса запаљене су куће свију Срба. Бомбардовање Битоља које је срушило читаве улице, није имало никаквог војног разлога. Једино беснило бугарско да разори све што је српско.

Материјална штета коју су Бугари нанели Србији изнеће неколико милијада.

Однорођевање. Најпре су забранили српски језик. Објављено је да ни једна молба, никакав захтев на српском језику неће бити узет у поступак. Једно решење скопског окр. начелника којим се забрањује српски говорити па чак и слушати кад други говоре. Ако је неко рекао „добро вече” српски у место бугарски (и ако речи беху врло сличне) добио је ударац батином по глави. Сви су становници приморани да своја презимена завршена са „ов” у место са „вић”. Децу која су полазила у школу записивали су под чисто бугарским именима.

Све српске књиге су забрањене. Власти су покупиле по књижа-рама и по кућама све српске књиге и уништиле их (спаљивали су их или бацали у реку). Предаја књига захтевана је са истом строгошћу као и предаја оружја. Многи људи и жене батинане су једино због сумње да крију срп. књиге. Чак и нађени срп. рукописи уништавани су. Црквене и судске архиве уништаване су. У црквама су сачувани само спискови рађања и то због регрутовања.

Школе и цркве су затворене. Свештеници и учитељи убијени или интернирани. Поједине манастирске и школске зграде су потпуно разрушене. Они су скрнавили олтаре, скидали до голе коже калуђерице, злостављали су свештенике и калуђере, пљували су им на браде, одводили их у интернацију полуголе и са свим босе, тукући их уз пут кундацима. У логорима су свештенике приморавали да износе ђубре и да чисте нужнике.

Српски историјски споменици уништавани су. У Маћедонији сви стари српски записи по црквама избрисани су и замењени бугарским као што су и слике срп. владоаца и светаца замењени бугарским. Уништаван је сваки доказ да су Срби владали Маћедонијом у средњем веку, као и сваки доказ о владавини Срба у 1912—1914., све чесме, јавне баште, надгробни споменици. Српско гробље војничко срањено је са земљом.

Бугари заведоше своје школе и цркве. Школе беху пропагандистичке. Сваки је морао дати своју децу у бугар. школе. Ко то није хтео није добијао храну из држ. магацина. У школама се поглавито учио бугарски језик. Проповеди у цркви беху пуне најбезобразнијег шовинизма. Владика велешки Мелентије саветовао је породицама да се не солидаришу са својим сродницима који су отишли с војском, и да их отерају ако се врате казујући им: „Одлазите ви сте Срби а ми смо Бугари”. Један књижевник бугарски, по имену *Арнаудов* учио је људе кроз целу Мораву да је становништво тога краја било бугарско још од најстаријих времена. После сваког таквог предавања изнуђавао је од својих слушалаца писмене изјаве да су они, по својим осећањима Бугари. Свако писмено општење са емигрантима беше строго забрањено. Један човек је шамаран у полицији за то што му је рођак у туђини послао новаца.

Напади на суверенство српске државе. Чим су њихове трупе ушле у Србију Бугари прокламоваше да српска држава не постоји више, да је заузета српска територија постала бугарска земља. Они заведоше свуда своју администрацију и своје судове. Чак и кметове доводили су из Бугарске.

Све што је у Србији било државно присвојила је бугарска влада јер све то беше сада *res nullius*. Чак и народна библиотека и рукописи њени и университета постадоше „ратни плен” противно чл. 56. Хашкога регламана. У кућу срп. посланства у Софији сместише команду места, намештај посланства је продат, архива конфискована, а секретар који је постављен да је чува послат је у Хасково као заробљеник.

Извештајни биро бугарског Црв. Крста изјавио је одмах с почетка да не признаје извештајни биро Срп. Црвенога Крста, а бугарска влада је спречавала пошиљке Срп. Црв. Крста у окупирану Србију док их није са свим забранила.

Бугарска узурпација суверене власти у окупираној Србији достигла је врхунац кад је буг. влада, противно чл. 23. Хашког регламана наредила регрутацију по Србији, принуђавајући тако српске грађане да се боре против свога Краља и против своје браће. Резултат тога регрутовања беше бедан. Тада је буг. влада запретила смрћу свима способним за оружје који се не одазову комесарима за регрутовање. И та претња остваривана је често. Када и та драконска мера не поможе много буг. влада одлучи да направи одговорнима породице и села дотичних регрута. Та је мера примењена на источну Србију само не у Маћедонији јер тамо беше близу Солунски фронт па би евентуална побуна становништва могла постати опасна. И у источној Србији изазвала је та мера праву побуну и буг. влада морала је да напрегне све своје снаге да исту угуши.

Закључци. Може се тврдити да нема ни једне одредбе Хашког регламана, ни једног начела Међународног права, које Бугари нису погазили за време своје окупације у Србији. Цела администрација Бугарске у Србији инспирисана је једном основном идејом која је у формалној противности са Међународним правом, и од ње потичу сва њихова гажења права. Војни инспекторат (генерал Нерезов) „провинције“ Мораве од 29. маја 1918. наређује све оне мере за однарођавање и бу-

гарење Срба, које смо видели напред у примени. Ова наредба доказује да те мере не беху само претерана ревност буг. шовена него план буг. владе. — Гоњење и истребљивање срп. језика наређено је поверљ. депешом Министра унутр. дела од 12. фебруара 1916. Конфисковање српских књига у библиотекама и прив. кућама наређено је претписом глав. ђенералштаба од 3. маја 1916. Смртна казна за заробљенике и интернирце који би покушали да бегу наређена је претписом Министра војног од 20. маја 1917.

Сви ужаси из варварских времена људске историје за која се мислило да су на свагда нестали, појавили су се у Србији коју беху окупирани Бугари. И ту су не само људи убијани а жене силоване него су сва мучења и сви облици садизма вршени као што су набијања на колац која су Турци измислили, печење живих људи на тихој ватри које су људождери измислили, силовање матера пред ћеркама и девојака пред родитељима, напуштање жена псима, сакаћење полних органа и т.д. и т.д.

Потписи: Председник Комисије
Љ. Стојановић

Bonnasieu, делегат француски;

П. Гавриловић, пуномоћ. Министар;

Н. В. Мауне, пуковник, британски делегат;

Слободан Јовановић, проф. беогр. Унверситета.

VI

МЕЂУНАРОДНЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ И КОНВЕНЦИЈЕ ЦРВЕНОГА КРСТА

Проширена Женевска Конвенција — Хашке конвенције — Судбина Срп. Друштва Ц. К. — Др Феријер о мртвом Др Вој и М. Суботићу — Христу-дулова прича: »Чичо, дај ми хлеба« — Народна кухиња С. Д. Ц. К. У Скадру — Српски извештајни биро у Женеви — Помоћ из Америке — О ратним заробљеницима — Рад Лековог одломка С. Д. Ц. К. у Србији.

У овом службеном извешћу Међусавезничке Комисије о бугарским зверствима почињеним у Србији за време бугарске окупације у Морави често се помињу поједини чланови међународних уговора и поједине међународне конвенције које су Бугари погазили, али се претпоставља да су ти уговори и конвенције познате.

Међутим за нас је врло важно да се наведу сами текстови погажених међународних закона, које је и бугарска држава потписала и обвезала се поштовати их.

Ово је у толико нужније што се и сам текст Женевске конвенције знатно раширио и поправио после многих међународних конференција које су се ређале од 1867. до 1907.

Проф. Виганд³³⁾ овако резимира: *Прва је била у Паризу 1867.* приликом светске изложбе. Још се пипало у са свим новој ствари. Много је дискутовано о предлогу „да се сваки рањеник огласи за неутралног, и ако падне у руке непријатељу овај има да га преда његовим војним или грађанским властима, да га врате кући. Ово ће се извршити чим околности то допусте и по пристанку обеју страна”.

Наравно да се није дошло ни до какве одлуке.

Друга је била у Берлину 1869. Прајски прецизни предлози: да се напусти мисао о учешћу друштвених амбуланција на бојишту, да прив. помоћ организује болнице само у позадини, да се званична помоћ потпомаже на бојишту, на транспортима и у лазаретима. Друго питање беше прив. помоћ у поморском рату. Главни задатак спасавање дављеника, за то помоћ могућна само у свези са друштвима за спасавање на мору. Нарочити бродови за помоћ који би имали да похитају у помоћ на први сигнал брода у невољи. Треће питање: Рад у мирно доба. Да се средства Црв. Крста ставе на службу општој човечности. Вирхов је ишао тако далеко да то буде главно, а помоћ у рату споредни специјалан задатак. Лангенбек је предлагао да у рату све неутралне државе ставе своје војне лекаре на расположење зараћенима. Установљавање међународних агенција Црвенога Крста.

Трећа је била у Женеви 1881. На њој је било представљено 20 држава међу њима и Србија. Проучавано је питање о јачој организацији *Међународног Одбора Црвенога Крста.* Он је за време немачко-француског и руско-турског рата међународним агенцијама у Базелу и Тријесту учинио великих услуга, — али му је још недостајала законска основа, фалила му је органска веза за међународно дело Црв. Крста. Одлука је остављена наредној конференцији. Тако исто и питање да ли неутралци треба да помажу само војсци која се повлачи, или обема војскама, обема зараћеним странама. Врло је опширно проучавано питање о мирнодопској спреми Црв. Крста за ратове, која је у принципу примљена. За помагање у свима великим невољама мирнога доба јако се заузимаху Грци и Американци.

Нарочито је наглашена потреба да сваки војник носи значку, по којој се може знати његов идентитет, јер се у рату од 1866. за 13 хиљада погинулих Аустријанаца није могло сазнати који је ко био — докле је у 1870. било свега 1500 таквих случајева у немачкој војсци.

За војне лекаре неутралних конференција је одлучила да то треба додати Женевској Конвенцији.

Четврта је била у Карлсрухе 1887. Претресана су поглавито два питања: Оно о организацији и одређеном положају *Међународног Одбора* — и питање о заштити од злоупотреби знакова Црв. Крста. Прво је остављено нерешено а за друго изјављена жеља да државе пропишу казне за злоупотребе. Да ли треба помагати и у ваневропским ратовима, остављено наредној конференцији. На основу врло повољног искуства стеченог у српско-бугарском рату с антисептичким завојима, у коме је смртност рањеника пала од 20 на 1½% — предложено је да

³³⁾ Die internationalen Konferenzen vom Roten Kreuz, — Berlin, 1902.

се антисептички завој свуда заведе. Примљено је да у рату све по-шиљке Друштва Црв. Крста треба што брже преносити бесплатно.

Пета конференција у Риму 1892. Учествовале 23 држав. владе. Одлучено умолити потписнике Женевске Конвенције да ову рашире и на поморски рат. Поновљено је да Црвени Крст треба и у мирно доба да помаже у великим невољама. Руски Црв. Крст учинио је великих услуга у периодично појављиваној глади. Декерове бараке (које су добиле расписану награду за најбољу бараку) усвојене.

Шеста конференција у Бечу 1897. 25 држ. влада, и толико народних друштава. Усвојен је немачки предлог: „Како за народну помоћ, тако и за међународну помоћ важи одредба члана 3. Женевске Конвенције, по којој се помоћ може указивати само по пристанку дотичних влада”. — Усвојена су начела за стерилизирање завојног материјала. — Услед огромних услуга које је руски Црв. Крст указао при трешњи у Кавказу, при глади у Самари, куги у Астрахану, дифтерији у Полтави, при великим пожарима и епидемијама, у којима је руски Црв. Крст давао хлеба $1\frac{1}{2}$ милиону људи, $3\frac{1}{2}$ милиона људи топлу храну и примио 70.000 болесника у своје заводе — конференција је препоручила свима народним друштвима Црв. Крста да по своме могућству развијају сличну мирнодопску акцију.

Тек после свију ових конференција успело се 6-ог јула 1906. да се утврди нови текст Женевске Конвенције овако:

ЖЕНЕВСКА КОНВЕНЦИЈА

ПОПРАВЉЕНА 6. ЈУЛА 1906.

(36 држава потписало — међу њима и Бугарска).

Чл. 1. Војници и друге личности службено придате војсци, када су рањени или болесни имају се поштовати и неговати од стране оне ратне стране, у чијој се власти задесе, без обзира на њихову народност.

У сваком случају ратничка страна која је приморана да остави противнику своје рањенике и болеснике треба да с њима остави, колико год то војне околности допусте, свога персонала и санитет. прибора, да допринесе њиховом лечењу и неговању.

Чл. 2. Под резервом да на основу чл. 1. имају бити лечени и неговани, рањеници и ратни болесници који су пали у руке противникове имају се сматрати као ратни заробљеници, и за њих важе све одредбе међународног права односно ратних заробљеника.

Међутим зараћене стране имају право да међу собом уговоре, односно заробљених рањеника и болесника, изузетне клаузуле у њихову корист, које нађу за потребне, нарочито могу уговорити:

да после битке предаду једна другој рањенике који су остали на бојишту;

да врате у отаџбину излечене или оне рањенике које неће да задрже као заробљенике;

да предаду неутралној држави, по њеном пристанку, противникове рањенике и болеснике под условом да се неутрална држ. обвеже да ће их интернисати до краја непријатељства.

Чл. 3. После сваке битке, онај који заузме бојиште мора одмах предузети све мере за тражење и заштиту рањеника као и мртвих од пљачкања и рђавог поступања. Његова је дужност да нареди да се сваки мртвац пажљиво прегледа пре него што се упокоји или спали.

Чл. 4. Свака ратна страна послаће чим буде могућно противној или властима његове земље све војничке знаке идентитета нађене на погинулима, као и имена рањеника и болесника које је она прихватила.

Ратне стране извештаваће се међусобно о свим интернирањима, премештањима, ступању у болнице, као и о смртним случајевима међу заробљеним рањеницима и болесницима. Оне ће прикупљати све предмете личне употребе, све вредности, писма нађених на бојишту или остављених од рањеника и болесника у санитетским заводима и формацијама — па ће их послати интересованима преко њихових власти.

Чл. 5. Војна власт може да апелује на милосрдну ревност становништва за пријем и негу војних рањеника и болесника, под њеном контролом, и може особама које се буду одазвале том апелу, дати специјалну заштиту и извесне имунитете.

II. О санитетским формацијама и заводима.

Чл. 6. Ратне стране заштићаваће и поштоваће покретне санитет. формације (т. ј. оне које су намењене да прате зарађене војске).

Чл. 7. Ова заштита престаје ако се сан. формације и заводи употребе на штету непријатеља.

Чл. 8. Неће изгубити заштиту: 1-о ако је персонал формације или завода наоружан и ако то оружје употреби да брани себе или своје рањенике и болеснике; 2-о ако нарочита стража чува формацију или завод који нема својих наоружаних болничара, и ако стража има правилан мандат; 3-ће ако се у заводу или формацији нађе оружја и муниције, скинутих са рањеника а не послатих још надлежној служби.

III. О персоналу.

Чл. 9. Персонал који је искључиво намењен подизању, преносу и лечењу рањеника и болесника, као и администрацији санитет. завода и формација, војни свештеници, биће поштовани и заштићени. Ако падну у руке непријатељу, са њима се неће поступати као са заробљеницима. Ово важи и за страже поменуће у чл. 8.

Чл. 10. Сматрају се као личности побројане у предњем члану и све особе друштва за драговољну помоћ, прописно признате и овлашћење од своје владе, које ће се употребити у санитет. формацијама и заводима војске, наравно под условом да се покоравају законима и правилима војним.

Свака држава мора да саопшти, било још у мирно доба, било у почетку и за време непријатељстава, на сваки начин пре фактичке употребе, имена оних друштава која је овластила за приватну помоћ, под сопственом одговорношћу, при санитетским службеним установама сопствене војске.

Чл. 11. Признато друштво какве неутралне земље не може позајмити сурадњу свога персонала и санит. формација једној од зарађених

страна, без претходног одобрења сопствене владе и без овлашћења дотичне ратне стране. Ова ако прими ту помоћ треба да одмах о томе извести непријатеља.

Чл. 12. Особље, побројано у члановима 9, 10 и 11 ако падну у руке непријатељу, продужиће да врше своје функције под његовом управом.

Кад његова помоћ престане бити неизоставно нужна, то ће особље бити враћено његовој војсци или његовој земљи у року и са маршрутом које одговарају војним потребама.

Тада ће дотично особље понети собом своје ствари, инструменте, оружје и повести коње који су њихова сопственост.

Чл. 13. Непријатељ ће осигурати особљу које се помиње у чл. 9. за цело време док оно буде под његовом влашћу плату и све принадлежности које даје особљу истих чиновна сопствене војске³⁴⁾.

VI.

Чл. 18. Из поштовања према Швајцарској, хералдички знак црвенога крста на белом пољу, дакле обратна швајцарска застава, задржава се као анблем и одличије војне санитетске службе.

Чл. 19. Тај знак налази се на заставама, на мишичним појасевима, и на целом материјалу (приборима) санитетске службе, са допуштењем надлежне војне власти.

Чл. 20. Особље заштићено на основу члана 9, алинеја прва, 10 и 11 носи на левој мишици бео појас са црвеним крстом, са жигом надлежне војне власти, и носи собом сведоџбу о идентитету, прописану за особе придате војсци, које немају особиту униформу.

Чл. 21. Застава са знаком ове конвенције може да се истакне само на формацијама и заводима санитетским, које заштићава ова конвенција, и са пристанком војне власти. Поред те заставе мора се истаћи и народна застава државе којој припадају формација и заводи.

Међутим санитетске формације које су пале у руке непријатељу и докле буду у томе стању истицаће само заставу Црвенога Крста.

Чл. 22. Сан. формације неутралних земаља, у околностима предвиђеним чл. 11. овлашћене да помажу, имају да истакну заставу конвенције и заставу оне ратне стране којој припадају. Одредбе друге алинеје претходног члана важе и за њих.

Чл. 23. Амблеми Црвенога Крста на белом пољу, речи „Црвени Крст“ или „Женевски Крст“ не могу се употребити ни у мирно ни у ратно доба ни на шта друго него да обележе и да заштите санитетске формације и заводе, особље и материјал које заштићује ова конвенцијај’.

А какве су међународно усвојене одредбе односно ратних заробљеника?

³⁴⁾ Главе IV, V, VII и VIII тичу се материјала, евакуационих транспората, спречавања злоупотреба у примени конвенције. Али пошто је овде поглавито реч о ратним заробљеницима, то ћемо овде прећи само на VI главу о знаку Црвенога Крста.

Ево шта о томе налазимо у књизи *Алберта Лемоана*.³⁵⁾

Једна међународна конференција састала се, на иницијативу Русије у Брислу 1874 израдила је предлог за декларацију о ратним законима и обичајима, али ова декларација није постала обавезна јер позване силе нису на њу пристале.

Тек на конференцији у Хагу год. 1907. усвојен је и поправљен тај предлог.

Конвенција од 1899. садржавала је три декларације. По њима уговорнице бежу себи забраниле 1. Да бацају пројектиле и експлозивне материје са својих балона или сличних нових начина. 2. Да пуштају отровне или друге опасне гасове. 3. Да употребљавају куршуме који се разваљују или спљоште у човечијем телу.

Две од ових декларација нису обновљене 1907; трећа није промулгирана у Француској.

Другу конвенцију Хашку потписало је 44 држава (међу њима и Србија и Бугарска).

Одредбе које се тичу ратних заробљеника:

Чл. 4. Ратни заробљеници стоје под влашћу непријатељске владе а никако под влашћу индивидуа или корпуса који су их заробили. Са њима се мора поступати човечно. Све што је њихово лично, сем оружја, коња и војничких хартија, остаје њихова својина.

Чл. 5. Ратни заробљеници могу бити интернисани у какву варош, тврдињу, логор или какав локал с обавезом њиховом да се неће удаљавати преко одређених граница, али они не могу бити затворени, сем случаја где то сигурност захтева па и то докле та нужда траје.

Чл. 6. Држава може употребити на радове и ратне заробљенике према њиховом чину и способностима, изузимајући официре. Ти радови не смеју претерано тешки бити, и не смеју бити ни у каквој вези са ратним операцијама.

Ратни заробљеници могу бити овлашћени да раде за рачун јавних администрација, или приватних лица или за свој сопствени рачун.

Радови за државу биће плаћени по тарифи у важности за војнике народне војске, који раде исте послове, или ако таква тарифа не постоји, по сразмери урађеног посла.

Плата заробљеничка употребиће се на побољшање њиховог издржања. Остатак исплатиће им се када се пуне у слободу.

Чл. 7. Влада у чијој се власти налазе ратни заробљеници има се старати за њихово издржање. Ако нема специјалног уговора између зарађених о томе, онда ратни заробљеници имају право на једнаку храну, стан и одело као и војници владе која их је заробила.

Чл. 8. Ратни заробљеници потчињени су свима законима, правилима и наредбама које важе за војску државе у којој се налазе. Сваки акт њихове непослушности даје права да се са њима поступи са потребном строгошћу.

³⁵⁾ Les conventions internationales des Prisonniers de Guerre. Conférence de la Haye, Convention de Genève, leur application dans la guerre actuelle par *Albert Lemoine*, Paris 1917.

Ратни заробљеници који побегну па их понова ухвате подлежу дисциплинским казнама.

Чл. 9. Сваки ратни заробљеник је дужан, ако га питају да каже своје право име и чин и ако то не уради, он се излаже ограничавању користи, које су уговорене за ратне заробљенике његове категорије.

Чл. 10. Ратни заробљеници могу бити пуштени на слободу на њихову задату реч, ако их закони њихове земље на то овлашћују, и у таквом случају они су обавезни, под гаранцијом њихове личне части да савесно испуне како према сопственој влади тако и према оној која их је заробила, све обавезе које су на се узели. У истом случају њихова сопствена влада обавезна је да од њих не тражи и не прима никакву службу противну задатој речи.

Чл. 11. Ни један ратни заробљеник не може бити приморан да прими слободу на задату реч. Тако исто и непријатељска влада нема права ни од ког ратног заробљеника тражити да зада реч па да га пусте.

Чл. 12. Сваки ратни заробљеник пуштен на слободу по задатој речи, који се ухвати понова да ратује противу владе којој је задао реч, губи права да се са њим поступа као са ратним заробљеником и може се ставити под суд.

Чл. 13. Лица која иду уз војску али нису саставни део њен, као што су новинарски дописници, продавци и лиферанти животних намирница, који падну у руке непријатељу, ако овај хоће да их задржи имају право да се са њима поступи као са ратним заробљеницима, наравно, ако имају легитимација из војске коју прате. Иначе се стављају пред ратни суд који има да пресуди да ли су шпијуни или не.

Чл. 14. Чим почну непријатељства имају да се организују у свакој ратничкој страни, као и у неутралној земљи која би примила зараћене на својој територији по један извештајни биро о ратним заробљеницима. Те канцеларије имају да одговарају на све захтеве који се тичу ратних заробљеника као и да примају све извештаје надлежних власти односно интернисања, премештања, пуштања на реч, размена, бегства, боловања и умирања, да држи личну листу за сваког појединог заробљеника. На свакој од тих личних листа треба да је записано име и презиме, године старости, место одакле је, чин, трупа којој припада, датум и место заробљења, место интернисања, ране или смрти, заједно са нарочитим примедбама. Кад се закључи мир предаће се све личне листе једне ратничке стране другој.

Извештајне канцеларије имају такође да прикупљају и концентришу, све личне ствари, вредности писма и т.д. које се нађу на бојишту или које остану иза ратних заробљеника пуштених на часну реч, или размењених или побеглих, или помрлих на завојиштима или болницама — и да их врате интересованим.

Чл. 15. Друштва за помоћ ратним заробљеницима, која су правилно конституисана према законима своје земље, којима је циљ да посредују милосрдну акцију добиће од ратничких страна, за себе и своје агенте надлежно опуномоћене сваку олакшицу (у границама обележеним нуждом војничком и административних правила) да деле

помоћ у свима деповима интернисаних, у свима етапама за репатрирање заробљеника, само да покажу личну дозволу војне власти и да потпишу обавезу да ће се покорити свима мерама и правилима реда, која буде полиција прописала.

Чл. 16. Извештајне канцеларије ослобођене су сваке поштарине за своја писма, новчане упутнице и пакете које шаљу ратним заробљеницима како у земљи одакле шаљу тако и у земљи у коју шаљу, тако и у земљама кроз које пошиљке пролазе. Ове се ослобађају сваке царине и таксе и возе се бесплатно на свима државним железницама.

Чл. 17. Заробљени официри примаће плату коју имају официри истих чинова у држави која их је заробила, што ће доцније имати да накнади влада њихове државе.

Чл. 18. Свака слобода је осигурана ратним заробљеницима односно вере, обухватајући присуство на службама њихове вере, под једним условом да се покоравају мерама за одржање реда и полиције изданим од војних власти.

Чл. 19. Са последњим вољама (тестаментима) ратних заробљеника поступаће се као са завештањима сопствених војника. То исто важи и за исправе о смрти и о сарањивању према њиховом чину и рангу.

Чл. 20. Чим се мир закључи, ратни заробљеници имају се репатрирати колико се брже може.

Све те конвенције газила је Бугарија као да није никада на њих метнула свој државни потпис. Она је газила међународно право, све законе хришћанскога света, све законе човечности. Стид и срам на бугарско друштво Црвенога Крста. Проклетство на државу бугарску за сва зверства која је не само трпела него и наређивала у Србији.

У тренутку када ово пишемо Бугарију већ почиње да стиже проклетство жртава њеног дивљаштва. По целој Бугарској прашти бомба. Динамитом се бацају у ваздух цркве пуне народа. Бугари се кољу између себе и једни друге вешају. Али то је тек почетак. Платиће им се за све....

VII

КАТАСТРОФА

Да се вратимо историји Српског Друштва Црвеног Крста.

Наређено је дакле било да се богато слагалиште Црвеног Крста пренесе из Ниша у Крушевац, али то се са воловским колима није могло брзо извршити.

30-ог септембра послало је друштво девет вагона својих прибора у Скопље. Али ти вагони још на путу падоше непријатељу у руке.

Зар већ?

Да. Три противу Србије удружене силе гурнуле су у један мах са петнаест дивизија³⁶⁾ и са страшном германском артиљеријом на фронту, који је са три стране опасивао Србију. Сваки српски војник имао је да се бори противу три, односно четири непријатеља, и сваки се борио са надчовечанским напрезањем, али је српска војска морала одступати на југ, очекујући свакога дана и свакога сахата на обећану помоћ Француске и Инглеске, која је већ била у Солуну. Али услед држања грчке владе претила је опасност савезничкој војсци у Солуну да не западне између две ватре. Бугари су се користили тиме да пресеку српској војсци одступницу на југ. Ова беше у сред једног пламеног обруча који се све више скупљао тако да су најзад остатци српске војске били са свију страна опкољени на *Косову*....

Испред српске војске одступала је читава поплава избеглица из Србије. Док се мало зауставила у Нишу Српско Друштво Црвеног Крста помагало је јадне избеглице чим је год могло. Црногорцима је послало лекова за 7000 динара. У Крагујевац је послато, на захтев санитета Врховне Команде 6000 метара порхета за маске борбених трупа.

30. септембра евакуисана је благајна Српског Друштва Црвеног Крста у Крушевац, куда одоше и чланови главног одбора, који се беху десили у Нишу. Потпредседник Др В. М. Суботић, беше остао у Нишу где је преговарао са инспектором војног санитета, пуковником Др Сондермајером шта да ради са друштвеним домом и слагалиштем. Инспектор је предложио врховној команди да Др В. М. Суботић остане у Нишу. Врховна Команда није одобрила тај предлог, него је наредила да се са евакуацијом Ниша повуче и Др Суботић, а као представник Српског Друштва Црвеног Крста нек остане који друштвени одборник. Оваквога у Нишу није више било. Суботић је дакле оставио у Нишу једног друштвеног чиновника и настојника друштвенога дома, и препоручио их је благајнику нишког пододбора. Повлачећи се 21. септембра из Ниша, Суботић је оставио у друштвеном дому писмо за *бугарско друштво Црвеног Крста*, у коме је у смислу Женевске Конвенције тражио да буду поштована права Српског Друштва Црвеног Крста, друштвена имовина и друштвено особље, стављајући при томе друштвене магацине на расположење за српске и бугарске рањенике и болеснике.

Бугарско друштво Црвеног Крста просто је опљачкало цело слагалиште у Нишу, и целу „пљачку” је однело у Софију... Узгред је уништило целу архиву Српског Црвеног Крста и Српског Лекарског Друштва.

Немачки окупатори у Крушевцу одмах су заузели имовину Српског Друштва Црвеног Крста изјављујући да слагалиште њима припада. Три члана главног одбора Др Марко Т. Леко, Тома Стојадиновић и Драгутин Ђорђевић, јавили су то Међународном Одбору Црвеног Крста у Женеви писмом од 19. новембра 1915. у коме стоји „Са санитарским материјалом Српског Друштва Црвеног Крста располаже сада

³⁶⁾ у ствари може се рећи са двадесет армијских дивизија јер су бугарске дивизије на ратној нози бројале два пут толико бораца колико аустријске и немачке.

главна команда XI немачке армије, која ће нам по нашем требовању издавати материјал за болнице, рањенике и болеснике“.

Тако су урадили и у Београду где је одборник Татомир Петронијевић био представник Српског Друштва Црвеног Крста.³⁷⁾

Ни један од наша три непријатеља у овом рату, ни Немац, ни Аустријанац ни Бугарин није уважавао Српско Друштво Црвеног Крста него је отимао његову имовину.

Суботић и Радојловић одступали су по наредби Врховне Команде из Крушевца, преко Куршумлије, Приштине, Вучитрна, Призрена, Баковице и Пећи. У Призрену придружио им се и одборник Др Јеврем Жујовић. Др Суботић је болешћу приморан да остане у Патријаршији, у Пећи, где је заробљен од аустријске војске. Тражио је да као представник Српског Друштва Црвеног Крста буде поштеђен. Генерал Хрозни огласио га је као обичног заробљеника, и запленио је како докторова приватна тако и друштвена кола и коње, па га је онда интернирао онамо одакле је био родом, у Крагујевац. После 3 месеца допуштено му је да се пресели у Београд, али се има безусловно сматрати као ратни заробљеник. Ово је јединствени случај у историји Друштва Црвеног Крста у опште. И тако црна судбина морала је задесити човека, коме у рату беше син јединац умро, коме се жена због смрти јединца убила, и који беше поврх свега тога обрван болешћу од које је на скоро после рата и умро. Ово треба имати на уму када се цени 24-годишњи рад Др Воје М. Суботића. По мом уверењу он је један од најзаслужнијих радника Српског Друштва Црвеног Крста, као што је био и фактотум Српског Лекарског Друштва за много година.

„Међународни преглед Црвеног Крста“³⁸⁾ донео је овакав некролог о Др Воји М. Суботићу:

„Са тугом се сазнаје да је Др Војислав М. Суботић из Београда (Србије), бивши подпредседник Српског Друштва Црвеног Крста преминуо. Покојник је рођен 1866. учио је медицину у Бечу и Паризу. 1892, поставши доктором правио је каријеру као лекар у болници за душевне болести, којој је постао управник, и стекао глас доброга психијатра. Био је опште поштован са свога доброга срца и душевности. Био је члан разних добротворних друштава, којима је посветио добар део свога живота и рада. Нарочито ваља нагласити врло велики рад његов у Српском Лекарском Друштву и у Друштву Српског Црвеног Крста (24 године).

Многе стране мисије за помоћ у Србији сећаће се љубазног и лојалног потпуковника Др Суботића.

³⁷⁾ Вреди записати за историју овај детаљ: Када је оснивач Срп. Друштва Црвеног Крста доведен под стражом из Врњаца у Београд и пре него што ће га експедирати из Београда као интернираног — дошао је к њему г. Татомир Петронијевић и замолио га да прими његову помоћ у хиљаду динара. Та једна хиљада динара била је за некадашњег Министра Председника више него 100.000 у редовним приликама. Даље ћемо видети како су готови сви чланови гл. одбора Срп. Друштва Ц. К. били врло хумани људи на висини свога положаја.

³⁸⁾ Revue internationale de la Croix rouge, Octobre 1922.

Он је био секретар Српског Црвеног Крста за време балканског рата 1912. и 1913. а потпредседник за време рата 1914—18. Као секретар био је представник Српског Друштва Црвеног Крста на међународним конференцијама у Берлину, Петерсбургу, Лондону и Вашингтону. Запажени су његови рапорти последњој конференцији. У њима он извештава о раду Српског Друштва Црвеног Крста од године 1876 до 1912, о правима и привилегијама које је друштво стекло. Његови психијатријски радови увек су били студије од вредности. За спомен своје сину и жени које је изгубио 1914. он је 1915. основао велики фонд од 110.000 фр. зл. за помоћ удовицама и сирочадима лекарским. И одиста више од 200 лекара пало је за време рата на вршењу лекарске дужности. Горка судбина је хтела да и он падне у пуном развоју своје снаге 3. септембра после једне операције у Бечу”.

Овим биографским белешкама додао је заслужни Др Феријер још и ове личне успомене:

„Са самим почетком балканских ратова 1912. и 1913. а због болешљивости тадашњег друштвеног председника, узео је Др Суботић у своје руке реорганизацију Српског Црвеног Крста и радио је свима силама да подигне друштво на висину на којој би могло одговарати великим нуждама онога доба. Ја сам лично имао прилике, када сам путовао у Београд, Атине и Цариград, да оценим његову преданост дужностима главног друштвеног секретара, његове радове као управника болнице Црвеног Крста, и његове заслуге у бирању персонала и набавци материјала и т.д.

Што се тиче међународног дела Црвеног Крста, ваља потсетити на његово успешно суделовање за добру организацију међународне агенције ратних заробљеника, коју је међународни одбор створио у Београду, и којом је управљао швајцарски консул Христијен Фегели, који је неколико месеци пре Суботића легао у гроб.

Ако је, као што је, ова агенција могла за време балканских ратова остварити тако потпуно задатак који јој беше одредио међународни одбор, то има да се благодари знатним делом интелегентној и успешној помоћи Српског Црвеног Крста и његовог главног секретара, који су одмах појмили важност те нове службе.

Не може се довољно указати признања овој чистој души, овом великодушном човеку, који је веровао у доброту, који је непрекидно жудео да учини услугу, да утеши страдалника, не питајући да ли је овај пријатељ и непријатељ. *То беше истинска душа Црвенога Крста. Ми се дубоко клањамо пред овим гробом и ценимо да је Воја Суботић стекао великих заслуга за Црвени Крст (a bien mérité de la Croix Rouge...)*”.

Бугари су у Нишу, Скопљу, Лесковцу, Врањи и Пироту просто поробили све подружине Српског Црвеног Крста. Бугарско друштво Црвеног Крста није хтело да ступа ни у какву преписку са српским, јер ово за њега „није више постојало“ и на питање бечкога друштва Црвеног Крста о неком српском заробљенику у Бугарској одговорило је да оно у опште неће да даје извештаје о Србима интернираним у Бугарској. Начелник бугарског војног санитета известио је аустријско по-

сланство у Софији да су „у моравској области основани пододбори бугарског Црвеног Крста, и да су они сву имовину Српског Црвеног Крста инвентарисали и узели. Непокретна имовина Српског Друштва Црвеног Крста у Нишу и Пироту постала је својина тих пододбора бугарског Црвеног Крста који су потчињени главном одбору у Софији“.

Бугари су убијали представнике Српског Друштва Црвеног Крста. Тако су убили проту Аврама Миловановића председника Црвеног Крста у Алексинцу, проту Лазара Петровића председника Црвеног Крста у Књажевцу, проту Комненовића председника у Лесковцу и Митрополита Вићентија, председника Српског Црвеног Крста у Скопљу, кога су не само убили него и — спалили.....

Још су ове жртве бугарског дивљаштва и зверства биле релативно срећне, јер су умирале на пречац или брзо, али оне хиљаде и хиљаде жена, деце, стараца који пред сопственом војском у одступању, беху пошли у бежанију, они су умирали и падали крај друмова барабар са изнуреним воловима и коњима, умирали су тек од зиме и од глади, тек после страшног мучења, али онда су по друмовима и планинским стазама људска створења падала „као муве“.

Да пођемо са којом било од непрегледних маса тих очајних бегунаца, колико да добијемо појам о томе страшном суду, који већ беше настао за Србе.

Ево шта прича Христодуло ³⁹⁾

„Са тешким срцем и са једином надом у Бога, јадни бегунци оставише своја огњишта. Старци, жене, деца стадоше бегати гомилама, којима се крај није могао догледати. Једни напуштаху Ниш за Краљево, Рашку и Митровицу; други кренуше преко Прокупља на Косово и у Призрен; трећи су лутали десно и лево не знајући куда да се упуте. Нико није ни слутио где ће се зауставити та бежанија. Са колико бола и саучешћа мислим на ону јадну децу у поворци тих несрећних очајних гомила.⁴⁰⁾ Полунага, са ђоновима поцепаним, у прљавим хаљинама корачаху та деца држећи се за мајку, која је често у наручју носила одојче. Очи ми се напунише суза кад угледах једног малишана од десет година како носи свога малог бату гурајући му у уста свој последњи залогај хлеба.

У помили која се мучно вукла друмом на Митровицу и Пећ запазих једну крупну и јаку сељанку из Мораве. Беше одевена лепом ношњом онога краја. На леђима је носила своју торбу а у руци једну корпу. Поред ње је тапкао мали мушкарац лепо сељачко дете, суште здравље, лепо неговано. „Знате ли где се сад налази Моравска Дивизија?“ питала је та жена готово све пролазнике. У тој дивизији борио се њен муж. Њему она носи преобуку у торби, па како није имала никога другог код куће повела је собом и дете. Отац је већ четири године у рату, нека једном загрли свога сина. Дете, подигнувши своје невинне очи к мени, пружи ми своју ручицу и рече:

³⁹⁾ у другој књизи г-ђице Штурценегерове „La Serbie en guerre 1914—1916, Neuchatel & Paris.

⁴⁰⁾ Други један очевидац Никола Трајковић (у пом. књизи) вели „Ја сам читао све приче о Наполеоновом рату у Русији и о повлачењу његове војске, али оно беху зрели људи, а ово беху старци, жене и деца“...

— Чичо, дај ми хлеба!—⁴¹⁾

Ни ја, ни моји сапутници немадосмо хлеба да му дамо. Сви му спустисмо по мало пара у пружену шачицу....

Кроз Арнаутлук јад беше на врхунцу. Глад је беснила у војсци при одступању као и међу хиљадама бегунаца.

Кад стигосмо у Пећ сви дућани затворени; ни једна арнаутска кућа није хтела да прими на конак Србина, хришћанина. Заноћисмо у пољу „под ведрим небом“ са 15 степени хладноће, без ватре, јер не беше дрва. Оно мало хране што беше понесено за пут, беше скоро са свим потрошено. Стока беше тако изнурена да је падала по ивици пута.

На један пут пуче глас да ће српска војска на ново прећи у офанзиву, да ће престати ово жалосно повлачење. Зрак наде обасја сва лица бегунаца. Авај, мало доцније она изражаваху потпуно очајање. У место заповести за напад примише и војници и бегунци заповест да расточе своја кола, да их претворе у двоколице, јер само тако могу се употребити по планинским путевима, управо стазама за мазге, које стазе једино воде преко зидова арнаутског џиновског стења.

Огромни логор изван вароши претвори се од једном у огромну коларску радионицу. Хитно се тестеришу и преправљају кола. Војници са тугом гледају кола која су их пратила четири године рата. Око хиљаде ватара, наложених са остатцима кола стоје хиљаде војника и бегунаца који суше своје мокре хаљине и греју од зиме своје укочене удове. Страх, готово очајање обузима их при помислу шта их чека. Како ће прећи са слабом децом, по онакој зими, преко зидова од стена, који су се испречили пред њима? Та то ће бити сигурна смрт за многе од њих.

Беше недеља. У Патријаршији служена је служба божја. Два митрополита, један србијански а други црногорски чинодејствоваху. Црква беше препуна. Никада у њој није било толико народа. Мртва тишина влада у пространој грађевини. Са сводова жалосно се одбијају молитве седога Митрополита. „Алилуја“ одговараху богомољци задрхтаним гласом, а очи им пуне суза. То су србијански бегунци који моле за Божју помоћ пре него што загазе у опасности које их очекују. Излазећи из цркве ја сам у себи говорио: „Како је немилостива судбина која гони народ српски! Побеђен варварима он је пет векова носио јарам ропства. Пет стотина година трпео је мучеништво докле је, лијући своју крв потоцима извојевао своју слободу. У тих пет стотина година нема ни једног нараштаја, који није отачаствену земљу натопио својом крвљу док је стечена слобода. И сад се опет отима то драгоцено благо од народа....

— Чичо, дај ми хлеба! — шапће један гласић мени на ухо прекидајући овај низ мисли. Предамном стајаше оно исто мушкарче, које је још путем просило за залогај хлеба. И оно је било са својом мајком

⁴¹⁾ Свако српско дете види у сваком Србину рођеног брата сопственог оца, свога чичу, који ће му за цело помоћи, као и рођени отац, само ако може. Ах колико рођачке милости, колико сигурног надања беше у томе детињем уздаху, у коме беше читава трагедија, од кога је мени хладно око срца чак после девет година од те катастрофе.

на служби у цркви. Али сјај његових очију беше се угасио. Дечије лице беше у борама и врло бледо.

Време је да се настави бежанија. Ваља се одлучити: или да човек остане у Пећи на милост и немилост Арнаута па да човек на крају опет падне у руке непријатељу, или у пркос умору од пута и свој непогоди времена наставити бегство.

Ми изабрасмо последњу алтернативу. Оно што је још било у животу изнурених коња замењено је магарићима за које је ваљало плаћати по 3 до 400 динара; цео пртљаг напуштен је, сем једнога хлеба, без кога се није могло бити, па и то је кришка хлеба плаћена по 18 до 20 динара, па и то у злату или у кованом сребру.

Па сад напред! Зима и вејавица све већа. Изгледа као да су и елементи пристали уз непријатеље само да потпуно униште Србију.

Два пута воде из Пећи у Андријевицу у Црној Гори. Један иде преко Жљеба, највише тачке у Албанским Алпима, и преко Рожаја. Други пролази кроз Ругово. Оба прелазе висину од 2200 метара. Пут преко Жљеба дужи је за 20 километара. Уморним кораком креће наша жалосна поворка путем злогласнога Жљеба. Седам километара још до Митровице, па онда настаје пењање.

На један пут наша се поворка зауставља. Хиљаде кола, демонтованих батерија, отомобила, све то се згромило у један хаос. Једно другоме смета. Немогућно маћи даље. Заповест: да се спале сва кола, да се униште сви топови и муниција. Што год се не може понети на рукама, то треба уништити, спасавати само стоку. Међутим већ је пала ноћ. Та страшна заповест не може се одмах извршити. Ваља још једну ноћ провести на ледини, ту где се ко затекао, крај ватара од разваљених кола, јер ко ће да легне у лед? Сви разговарају само шапатам док их не савлада умор па се падне у сан. Најзад ватре се гасе, зима све јача, зора обасјава бледа изнурена лица на којима се може прочитати сав ужас прошле ноћи. Деца цвокоћу зубима од зиме, нису у стању да кажу ништа речима већ само тужним јечањем. Мало парче хлеба, црног као земља, и један пресан кромпир то је све што се може дати тим малим ојађеницима. Са почетком дана отпоче и уништавање војничког материјала. Топове, кола, војничке приборе, све су бацили у провалије⁴²⁾ и кад је то свршено онда се кренусмо даље, све један за другим, преко стења покривеног поледицом и камења које се отко-трљавало под ногама, ишли смо погрбљени више него исправљени, клизали смо и посртали.

На један пут... вика... Један коњ стропоштао се са стазе у амбис. За тим још један очајнији врисак. Стропоштао се и човек који је водио коња.

Сатима траје то мученичко путовање; на све стране смрт и разоравање падају у очи бегунцима. На ивици пута коњ балдисао, један во коме висе црева, мало даље човек са размрсканом главом.

⁴²⁾ На ономе крају где се *Нушић* налазио топовске цеви закопаване у земљу, као што је, вели закопана и нова краљевска круна, направљена од Карађорђевић топова, и то недалеко од развалина св. Аранђела, велике задужбине Цара Душана. (Види Нушићеву књигу „Деветстопетнаеста“).

После голих стена, покривених само ледом на један пут густа шума. Ту се зуставља изнурена стока. Ова стоји непомична. У њеним очима пуно самртничке жалости. Шума постаје све гушћа и тајанственија... ја ако не будемо могли наћи излазак из те шуме?!...

Та мисао слеђава крв у нашим жилама, јер не видимо нигде пута. Прикупљамо последње снаге да се попнемо на врх близу Жљеба. Најзад смо горе, али већ је црна ноћ. Ногама и рукама рашчишћавамо онај снег где ћемо наложити ватру. Али како ћемо је запалити кад је на нама и свуда око нас све мокро. Најзад успело се како тако да седнемо око ватре са много дима а мало пламена.

Неколико комада хлеба и прегрш снега у место пића, то нам је била вечера.

Свуда дубока тишина, само хладни ветар јечи, и баца нам снег у лице.

Далеко испод нас једна мала светлост дршће. Појави се па је нестане, па се опет појави. Некакво јецање допире чак до нас горе. Чује се како неко плаче, непрекидно плаче. Одосмо тамо и на слабој светлости једне воштанице познадосмо ону сељанку из Моравске долине која нас је пратила догде. Она седи, бледа као смрт, наслоњена на један грм и држи на рукама своје мртво дете, коме чело главе дршће светлост упаљене воштанице.

„Моје је дете умрло. Како ћу да га сараним? — рече нам јадна мајка са задрхталим уснама... У нама нестајаше даха... Дрхтали смо.

Лепо дете, дивни цветак из Мораве, који је мајка носила оцу да га пољуби, ето се следио од зиме и глади пре него што су се нашли...

Онде где је издахнуло дете ископасмо му гроб, саранисмо га, а на тврдој кори онога грма изрезасмо његово име:

СЛОБОДАН ЉУБИНКОВИЋ

из Мораве

1908—1915.

Гологлави, са погледима пуним жалости укоченим на маломе гробу указасмо последњу почаст несрећноме детету. Ова жалосна успомена остаје нераздвојна од успомене наше на страшни Жљеб.

И данас кад нам је Бог помогао да преживимо све и да се спасемо још чујем онај детињи глас:

— Чичо, дај ми хлеба! —

Ах, па да то беху само поједини случајеви. та смрт једнога Српчића од зиме и од глади. Али је неко имао несретну мисао да ће спасти народну будућност ако поведе преко смрзнутога стења арнаутлука што више деце, и пошло их је с одраслим избеглицама — страшно је рећи, 30.000 деце. Од њих је помрло од глади и од зиме 27.000. Само 3000 најјачих стигоше на обалу јадранскога мора. Укрцаше их у Медови на два брода Црв. Крста, који су их пренели у Француску.

Ова деца (од 9 до 17 год.) смештена су у франц. школе. Све им је недостајало. Дато им је све. У варошима отворене су писаније за њих. Имућне фамилије узимале су их под своје до краја рата. Мање имућни удруживали су се да се старају за поједино српско дете. Што

је за децу било важније од свију материјалних поклона, то беху топле, нежне симпатије које нађоше. Француске мајке увеле су их у своје куће и деца говораху: „Без отаџбине, добисмо нову; без породице нађосмо нове родитеље”.

Неколико дана после банкета у Нишу на коме Виљем II и Сирано де Балканак прокламоваше смрт Србије, у Француској је прослављен дан Св. Саве, и Француска деца окусише српскога кољива с орасима⁴³).

*
* *
*

А где је у овој невољи био Српски Црвени Крст?

Био је раздробљен.

Катастрофа која је постигла Србију због издајства Грчке и плашљивости великих наших савезника да њихове војске у Солуну не дођу између две ватре, та страшна катастрофа ударила је као граната у главни одбор Српског Друштва Црвенога Крста.

Граната се распрсла и главни одбор друштва распао се на четири црепа. Један је био заробљени, интернирани и морално укочени председник Др Суботић. Други је био Др Борисављевић, председник друштва, кога је Врх. Команда најзад разрешила од дужности начелника санитета друге армије, и који је сада, са члановима главног одбора Ванлијем, Спасићем и Милосављевићем саставио једну трећину управе Срп. Друштва Црв. Крста уз борачке јединице на Крфу. Он је отпочео свој рад прогласом на народ од 1. маја 1916. — У Крушевцу застала је германска војска одборника проф. Др Марка Лека, који је са још два одборника (Тома Стојадиновић и Драгутин Ђорђевић) бранио друштвену имаовину од окупатора док није прешао у Београд где је успео да нађе какав било *modus vivendi* са гувернманом аустријским и да под тиранијом окупатора настави друштвени рад. — Најзад четврти одломак друштвене управе, у коме су били Ђорђе Радојловић и Др Јеврем Жујевић, отпочео је свој рад још у Скадру и Љешу. У договору са санитетом врх. команде овај одломак Црв. Крста набавио је све што треба за привремену болницу од 200 кревета у Скадру и за привр. болницу у Љешу (50 постеља); набавио је све потребе за реконвалесцентно одељење при болничарској чети шумадијске дивизије I позива, набавио је једанаест буради за израду дезинфекционих апарата, и што је најглавније, створио је *народну кухињу* у Скадру која је сваки дан раздавала нашим избеглицама по *четири хиљаде оброка* (чанак чорбе са парчетом меса и парче хлеба). То је био спас за оне који беху преживели путовање преко Црнога Жљеба. У Скадру се за тим председник Црв. Крста са начелницима санитета Министарства Војног и врховне команде и са инспектором вој. санитета састаше и одлучише: да Др Жујевић и Радојловић крену што скорије у Италију, а по потреби и даље, и да собом понесу сав новац Српског Друштва Црв. Крста и да тамо набаве све што треба за санитет. Ова два одборника прешли су одмах у Италију. У Риму су поднели молбу за дозволу извоза друштвенога злата из Италије у Швајцарску, куда су одлучили да оду ради лакше везе са Србијом. У Риму су купили све лекове које је војни

⁴³) *Marc Hélys*, *Cantinière de la Croix rouge*, стр. 208—211.

санитет захтевао и послали му их на Крф. У Женеви су стигли 22. јануара 1916., представили се Међународном одбору Црвенога Крста који беше већ основао одељење за српске заробљенике под управом Хамима Давичо, пензионисаног срп. чиновника који је чим је оглашен рат, дојурио из Минхена где је живео, који је на томе одељењу радећи за срп. заробљенике и умро. По Фегелију, швајцарском консулу за Србију, који је баш полазио у Србију као швајцарски изасланик за помоћ Србима, са неколико вагона одећа и животних намирница, Жујовић и Радојловић послаше одељку друштвене управе у Београду десет хиљада круна за оправку друштвенога дома. У то је дошао у Женеви члан српске владе Министар Драшковић. По договору с њиме Радојловић и Жујовић осташе у Женеви те организоваше *Извештајни биро Срп. Друштва Црвенога Крста*. Посао у тој канцеларији тако је нагло расто да су морали узети потребан број хонорарних чиновника. Преко бечког *Bank-Verein*-а, који већ беше организовао своју експозитуру у Београду, почели су Жујовић и Радојловић да шаљу новац у Србију. Преко нашег сународника проф. Пупина радили су да се у Америци организује помоћ за становништво које је остало у Србији. У то им стиже прва помоћ од српске владе из Крфа у 100.000 швајцарских франака. Радојловић и Жујовић образоваше нарочити одбор од наших људи који се тада налажаху у Женеви, који је поделио ту прву помоћ удовицама погинулих српских ратника и њиховој деци. Од октобра 1916. редовно је слато по 100.000 франака француских месечно искључиво за лица слободних професија. Од априла 1917. повећана је помоћ на 150.000 фран. фр. Августа 1917. повећана је помоћ на 150.000 швајц. фр. За тим је срп. влада преко њих послала од августа до новембра 603.201 динар за чиновнике и пензионере. За тим је редовно слата половина плате или пензије за 12.000 лица.

Изасланици српске владе, Министри Давидовић и Ђуричић прегледавши у Женеви рад овог одломка управе Црв. Крста упутили су Радојловићу и Жујовићу писмо из кога ево неколико врста:

„Вашим неуморним радом Ви сте допринели да су наша браћа војници, у најтежим приликама, далеко од својих кућа и отаџбине дошли у везу са њиховим милим и драгим, и код непријатеља који је чинио све могуће тешкоће, Ви сте ипак успели да нађете пута и начина да се нашим чиновницима и невољницима, који су остали у Србији пошаље новчана помоћ.

Молимо Вас да и у будуће ову узвишену хуманитарну дужност испуњавате, а обавештајном бироу указујете и даље потпору, коју сте му и до сад указивати. Благодарехи вам на свему у име Краљевске Владе и т.д.”.

Српска Народна Одбрана из Њујорка послала је 255.330 швајц. франака. Са том сумом помогнуто је 878 породица са 3558 чланова, а оскуднима у Црној Гори дато је 73.768 шв. фр.

Српски помоћни (потпорни?) фонд послао је 134.000 шв. фр. Од тога је у Србији подељено 89.296 на 971 породицу са 3319 чланова. Остатак је послат београдској и сељачкој сиротињи преко привредних задруга.

Од Јелене Лозанићеве примљено је 45.800 швајц. фр. и тиме помогнуто у Србији 546 породица са 1882 члана.

Од Пупина је примљено у Срп. Др. Црв. Крста: Од српског савеза „Слоге“ 141.551 шв. фр. Та је сума подељена у Србији и Црној Гори на 948 породица са 3587 чланова.

Одбор Срп. Друштва Црв. Крста у Лондону послао је 12.656 шв. фр. и т.д. и т.д.

О пријему сваког прилога и на што је употребљен слали су Жујовић и Радојловић дародавцима тачне извештаје. Ови су неке од тих извештаја штампали да се публика увери шта је урађено са њиховим даровима. Многи су после тих извештаја понављали своје прилоге.

Од октобра 1916. отпочето је са разашањањем пакета нашим заробљеницима и интерниранима!

У Браунау, где је било 1800 српске деце интернирано(!..) послата је велика количина одела, рубља и обуће. Из државних средстава набављено је у Лондону за 600.000 фр. одела и обуће и то је послато нашим заробљеницима и интернирцима у разним логорима.

Преко пакетског одељења Српског Црв. Крста, и преко холандског консула у Софији послата је нашим помоћ у 2,036.941 франака (махом француских, за пола милиона швајцарских).

Колика је то била помоћ за нас, војне и цивилне заробљенике (овако су Аустријанци звали интерниране) то могу казати из сопственог искуства. Кад сам са ћерком и двоје унучади интерниран у Раапс ан дер Таја, једну варошицу као наш Ражањ или Баточина, први телеграм који сам по одобрењу надлежне власти послао у тазбину гласио је: „Хлеба и дувана“. Већ, без дувана се може живети, и ако је то тешко човеку који је 50 година као Турчин пушио — али без хлеба се не може, а у Рапсу се могло по нешто и добити за ручак у механама и каванама али без хлеба. Сем тога и ако нас је власт силом довела у Раапс, она није била у стању да нам нађе стан, и била је принуђена да нас смести у једној друмској механи, где смо живели $2\frac{1}{2}$ године. У срећно доба нисам никада разбихао шта једем, јер сам за време оброка отварао моју личну пошту — а сад сазнадох колико је важан црни лук за кување јер се није могао купити ни за које паре. Французи интернирани у Раапсу беху организовали своју кухињу. Кувар је пристао да кува и за нас. Његова газдарица запретила му је да ће га избацити из своје куће ако настави да кува и за Србе... Из Раапса беше неколико младића погинуло у Србији. Наравно да нисам могао изложити доброг Француза опасности да изгуби и стан и своје франц. муштерије. У тој невољи почеше долазити поштом пакети са животним намирницама из Женеве од нашег Црвеног Крста и из Лондона. То беше права срећа у оној оскудици. Поред обилатих пошиљака жив. намирница у конзервама, у којима је било чак и чоколаде за децу — почеше долазити и обуће за одрасле и за децу и понешто за одело. Пакетно одељење нашег обавештајног бироа Срп. Др. Црв. Крста било је прави благослов за српске заробљенике и интернирце. А знате ли колико их је било?

Године 1917. и 1918. било је наших у Аустроугарској:

Официра	623
Нижих чиновна и војника	94.138
<i>Укупно војних заробљеника</i>	<i>94.761</i>
Интернираних грађана	31.778
„ жена	379
„ чиновника (интел.)	573
„ студената	40
„ деце	1.356
<i>Укупно интернираних</i>	<i>34.126</i>
<i>Свега заробљених и интернираних у Аустрији</i>	<i>128.887</i>

Од тога је у ропству помрло већа половина око 70.000.

У Немачкој царевини било је наших заробљених:

Официра	17
Нижих чиновна и војника	33.466
<i>Свега војних лица</i>	<i>33.483</i>
Интернираних грађана било је	1.374
<i>Свега у Немачкој било је наших</i>	<i>34.857</i>

У Бугарској било је наших заробљених:

Официра и војника	19.450
Цивилних	14.924
<i>Свега</i>	<i>34.374</i>

Од којих је умрло 2418.

После наше дефинитивне победе над Аустријанцима, у заплениој архиви београдског „Гувернмана“ нађен је акт аустроугарског Министра војног по коме је у Аустроугарској било наших: заробљених 941 официр од којих је умрло 34. Подофицира и војника било је заробљено 104.024, од којих је умрло 17.271. Интернираних Срба било је 66.000!

Ето за колику је масу наших заробљених и интернираних имало да шаље своју и државну помоћ оно парче Српског Црвенога Крста. И оно је јуначки радило.

А знате ли шта значи бити заробљеник код непријатеља?

Да чујемо нашег великог филантропа Хајнриха Динана, који се и за њих први заузимао:

„Познато је — вели он⁴⁴⁾ — да се данас све зарађене државе старају да ратни заробљеници добијају све што је најнужније. Али да ли човечност и хришћанско милосрђе дугују само оно што је најнужније војницима које је издала ратна срећа? Зар заробљеници нису стра-

⁴⁴⁾ *Henry Dunant, Les prisonniers de guerre, Publication réimprimée à l'occasion de la guerre européenne, Genève 1915.*

далници, који имају права на сажалење и помоћ великодушних срдаца? Па онда, шта је најнужније, ко може да му одреди границе? Оно што је довољно да човека спасе да не умре од глади, често је најмањи део онога што треба другоме да савлада свој бол, који остављен самом себи може да постане убиствен. Несносности прогонства и растанку од своје породице додајте *страховње за судбу отаџбине* и ону клонулост која је тако судбоносна за заробљеника, и која обузима сваког човека отргнутог силом од средине у којој је живео, радио, волео и надао се да ће бар умрети у њој, ако не буде могао срећно живети. Треба да се човек само замисли да је и он у положају ратног заробљеника па нека каже да ли му је порција хлеба и супе, једном или два пут на дан, дакле оно што се сматра да је најнужније, довољно за опстанак у непријатељској земљи? Па још ми говоримо о кратким ратовима, као што су били немачки и италијански, који су трајали свега неколико недеља. Али ко нам гарантује да наредни ратови неће дуже трајати? Ново оружје и нова тактика не гарантују нам за то. Узроци за трајање ратова леже много дубље⁴⁵). За време дуготрајних ратова, народносне мржње букну и стврдну најбоља срца према побеђеном непријатељу. Тек онда ће међународни одбори за помоћ ратним заробљеницима постати изванредно важни, постаће органи божанске љубави у сред општег беснила жалостних страсти, постаће Нојеви ковчези за спасавање несретних жртава сувременог насиља, постаће прибежиште срдаца, која желе да служе Богу у сред буре коју је подигло беснило људско.

У случајевима када и саме војске почну осећати недостатак животних намирница, једино приватно милосрђе може са узвишеним напрезањима надокнадити оскудност јавних администрација у издржавању ратних заробљеника. Треба само погледати на цифре драговољних прилога у натури и у новцу, које су међународни одбори успели да скупе за време последњих ратова у Европи и у Америци, па да се човек увери о колосалној користи, коју у тешким временима могу да пруже драговољне писаније. Највеће жртве, драговољно поднесене, мање су тешке него и најмањи прирези или ратне контрибуције. Додајмо томе још одушевљење, које је тако велики помоћник сваке добровољне акције.

Несумњиво је да државе имају дужност да се старају и за ратне заробљенике, али и у томе треба владама приватна помоћ као и за рањенике и болеснике, где год не досежу државна средства.

Дужности дакле одбора за помоћ ратним заробљеницима биле би:

1. Старати се за све од чега зависи њихово здравље.
2. Старати се за редовну преписку између њих и њихових породица.
3. Старати се о њиховом повратку у отаџбину.
4. Осигурати сваком заробљенику који умре у ропству: засебан гроб, како би га породица могла наћи и ако хоће ископати и пренети у отаџбину.

⁴⁵) И није се преварио. Први рат који је наступио трајао је 1870—71, а светски 1914—1918!

5. Старати се да заробљеник добије најбољи појам о земљи у којој је заробљен, и против које се борио.

Треба дакле Женевској Конвенцији додати право приватних друштава да се брину о заробљеницима”.

Овај предлог Ханрија Динана усвојен је тек на међународном конгресу у Хагу 1907. године, и то је додато Женевској Конвенцији.

Како је Бугарска поступала са српским заробљеницима то се у неколико види из напред изложеног извешћа међусавезне комисије, а ко хоће може још више сазнати из књижице *Dr Константина Константиновића* који је и ако је узет са лекарског посла под заштитом Црв. Крста, злостављан као и сваки ратни заробљеник.

А како је поступано с аустријским заробљеницима у Сибиру?

Аустријска грофица *Ана Ревертера* добра познаница на царском руском двору, добила је дозволу руске владе да посети све логоре у којима су држали заробљене аустроугарске војнике, и као сестра аустр. Црвеног Крста посетила их је све, и њен је извештај штампан⁴⁶). Ево како се он завршује:

„Дуж целе сибирске железнице уздижу се из снега скромни крстови као духови који тугују на светлој недогледној даљини. Непомично нагињу ти крстови своје трошне краке над нетакнутим снежним покровом и над мртвима који под њима леже, а око њих велико сибирско Ништа, у коме се ни један јаук не чује. Те се крстаче местимице скупљају у гомиле хиљадама. То су заробљеничка гробља, која стоје дуж сибирске железнице као неоткривене тајне. Кудгод сам погледала видела сам те крстаче, видела сам их и у сну, јечале су и у мојим сновима. Ено их још стоје тамо ти чувари мртвих, у мутавој трагици, чекају вечност, па ипак се не може рећи да су мутаве, оне причају о преминулима, оне су биле сведоци њиховог страдања, њиховог незнаног јунаштва, оне потсећају заборавне, оне су поклич из гробова.

Често сам стајала крај тих гробова незнатих јунака... Ко су они?

Ми смо посетили логоре у којима су они били, логоре смрти у Јекатеринобургу, Ново-Николајевском, Сретенском, и у дугачком низу сибирских вароши, где најхрабрији међу храбрима у гробовима почивају. Са страхом сам улазила у мрачне ћелије њихових тамница, у њихове запуштене болнице без неге. Гледала сам их како умиру на тлу својих барака, без јечања и без плача; јуначки као што су живели. Ни једно мучење није им било уштеђено, није их мимоишло. Њихова крв текла је у ледену ноћ, текла је често проливена од братске руке, и освештала је сибирску земљу... Ова земља крије све тајне. Никаква јуначка песма неће их опевати, нити ће се икада знати број заробљеника.

У дну прашума, у најдубљој самоћи, чују се секире заробљеника. Истерали су их на рад. Свуда од Урала до јапанског мора и до кинеске границе раде заробљеници везани хиљадама ланаца за смрт и пропаст. У њиховим очима пламти очајање, али у њиховим џеповима налазе се

⁴⁶) Gräfin Anna Revertera als österreichische Rotenkreuzschwester in Russland, Süddeutsche Monatshefte, 20-ster Jahrgang (Oktober 1922 bis September 1923). München, стр. 252—281.

крпчићи од заставе, јуначким рукама откинутих из руку непријатељевих, заставе за коју умиру...

Сретала сам их на њиховоме страсном путу. Сваки је имао жиг смрти на челу. Сваки дан их је мање. Ћутећи падају један за другим у снег. Ни један није више устао. Још пролазе пред мојим душевним очима. Снажни млади људи, у мукама пре времена остарели и оседели. Младићи с ампутираним рукама или ногама и са дубоким браздама на детињском челу; ослепели наслањају се на ратне другове који већ по-срћу. Болесници, гладни људи вуку се с муком кроз снег, све даље, само даље, јаучу за мало правде, јаучу чак из гробова”.

Ах да, милостива грофице, тако је то и нама било, само са мало разлике. Док Ви не знате колико је аустријских заробљеника било у Русији, ми знамо да код вас имамо 70.000 гробова. Само што су Руси заробљавали одрасле и снажне људе који су се могли бранити и прет-поставити јуначку смрт ропству, а ваши су одвели наше полумртве од борбе са четири пута многобројнијим непријатељем изнурене и одвели су у ропство по другу хиљаду нејаке деце. Да вас није које од њих замолило са малаксалим гласом: „Стрина, дај ми хлеба”? Па онда, племенита госпо, ваши су допали ропства због једног вашег, с опроштењем беса, што нисте могли да отрпите да мала Србија победи велику ото-манску царевину, што нисте хтели допустити да Србија добије и најмање пристаниште на мору, а наши су умирали бранећи отаџбину. Да су ваши имали и најмањег осећања правде, не би ни ми ни ви кукали на гробљу наших заробљеника, нити би се из ваших гробова кукало за мало правде.

* * *

Да се вратимо раду нашега раздробљенога главн. одбора Српског Друштва Црв. Крста.

Оном одељку на Крфу стизали су прилози новчани и у стварима најпре из оближњих а доцније и из најудаљенијих крајева Европе, Америке, Африке и Јапана.

Председништво је из Крфа, крајем 1916. и почетком 1917. образовало своје пододборе у Бизерти, у Риму и у Паризу. Одбор нашег Црв. Крста постојао је још из раније у Лондону, при нашем посланству. Сад је основана и радионица Срп. Др. Црв. Крста у Лондону, у којој су израђиване разне потребе за наше у Србији као и за интернирце и заробљенике. Сер Џон Бренер уступио је своју кућу у Лондону за смештај нашег Ц. Крста. У Јапану је проф. Душан Тодоровић образовао српско-јапански одбор, који је скупљао јапанску помоћ. Тодор Димитријевић скупио је у Америци сам и послао 50.000 фр. Холанско друштво за помоћ Српском Друштву Црв. Крста и сиромашном становништву у Србији радило је непосредно на помоћи нама. Одбор дама у Хавру слао је пакете са животним намирницама нашим заробљеницима. То је исто радио и одбор српских жена у Паризу и у Ници. У лето 1917. дао је један српски дан у Паризу 50.000 фр. који су стављени на расположење франц.-српском одбору.

Кад је изгледало да је угрожена неутралност Швајцарске, већи део новаца Српског Друштва Црв. Крста око 30.000 фуната стерлинга пренет је из Швајцарске у Лондон.

Међународни одбор Црв. Крста снажно је помагао нашем друштву и нашем обавештајном бироу Црвеног Крста. Кад се овај пожалио што бугарски Црвени Крст не само не одговара, него и враћа његова писма, бугарско Друштво Црвеног Крста одговара међународном одбору „Саопштите господи која се потписују за српски Црвени Крст да нама није могућно одржавати ма какву кореспонденцију са њима, или им дати ма какве информације о становницима бивше Србије, пошто су они постали поданици бугарски, и са њима се поступа по бугарским законима“.

На протест нашег друштва код међународног одбора, и заузимањем овога поправили су се одношаји између нашег и непријатељских друштава Црвеног Крста тако да су преко ових наши могли ублажавати судбину наших заробљеника и интернираних.

Посредовањем међународног одбора састали су се делегати нашег Црвеног Крста са делегатима бугарског Црвеног Крста 1-ог новембра 1917. у Женеви. Ту је уговорено: 1) да Бугари пошљу тачну листу српских заробљеника и листу помрлих; 2) да се допусти кореспонденција између наших у Бугарској и њихових породица; 3) да се допусти шиљање новаца нашим; 4) да им се може слати храна и одело; 5) да се изврши размена тешких рањеника и болесника; 6) да се пошљу подаци о интерниранима и њиховом рапатрирању; 7) да се шаљу извештаји из болница. Тек под владом Малинова ратификован је овај споразум. Међутим наши су још много пута имали да протестују међународном одбору противу рђавог поступања са нашим заробљеницима у Бугарској, и противу депортовања наших из Немачке и Аустрије на радове у Малој Азији и Месопотамији. Бугари чак нису допустили холандском посланику да посети логоре наших заробљеника.

Српско Друштво Црвеног Крста помагало је и нашој војсци у Солуну. Главни одбор изгубио је два члана (Спасића и пуковника Ванлија) и два велика пријатеља нашега народа у невољи г-ђу Алису Аскју и њенога мужа (торпиљирана им лађа).

Српски Црвени Крст у Лондону скупио је 20.000 фуната стерлинга. У току 1916. год., слао је новце, одело и рубине у окупирану Србију (у вредности од 30.000 ф. стерлинга), основао је и издржавао сиротињски дом у Ужицу, створио је санаторијум за слабуњаву децу, имао је у Београду свој магацин одела, из кога је издавао сиротињи одело још 1920.

Српски Црвени Крст у Француској примио је 88.608 фр. франака. Не нађосмо на што је та сума употребљена.

У Италији скупљено је 19.197 лира. Од тога је 17.000 предато Др Борисављевићу на Крфу за циљеве Црвеног Крста.

Остаје нам још да прегледамо рад оног одломка управе Српског Црвеног Крста који је под управом одборника Др Марка Лека остао у Србији.

Само човек кога нису могле сломити ни две трагичне смрти у породици (његова дична деца Dr Тома Леко и цвет човечности Катарина Леко, умреше на ратној дужности) само Хришћанин какав је Марко Леко могао је издржати сва понижења и злостављања окупаторских власти, само да спасе макар и најмањи крајичак земљишта за рад Српског Црвеног Крста! 1-ог новембра 1915. освану на магацину Српског Друштва Црвеног Крста у Крушевцу овакав натпис: „Sanitäts-Material beschlagnahmt vom General komando der XI Armee“. А да би се добро разумело како је девета дивизија XI-те немачке војске заузела тај материјал, стоји у службеном њеном акту да је тај материјал уплењен, да је ратни плен! (Erbeutetes Material). Dr М. Леко одмах је поднео тој немачкој дивизијској команди акт у коме је молио да узме у оцену да ли се са суштином институције Црвеног Крста слаже да се његовим материјалом поступа као са ратним пленом? Генерал фон Галвиц одговорио је Леку да се санитарски материјал Српског Црвеног Крста не сматра као ратни плен у томе смислу да је од сада искључива својина Немачке Царевине. Материјал тај шта више служиће и даље на корист свих рањеника и болесника без обзира којој држави припадају. Ратна потреба захтева да материјалом управља..... Требовања могу се на захтев узети у обзир“. Ово је био једини добитак и Dr Леко је похитао да одмах извести све наше болнице да могу подносити требовања. Спасевајући узгред акта државне архиве која су се повлачила по калдрми крушевачкој и предавајући ту бригу државним саветницима Живану Живановићу и Љуби Ковачевићу — Dr Леко је поступно израдио од немачке команде легитимације за чланове главног одбора за слободно кретање по Крушевцу, даље решење да се стан Српског Друштва Црвеног Крста не може реквизирати, па онда је израдио да команда места прима и разашиле циркуларе Крушевачког Црвеног Крста друштвима Црвеног Крста у Женеви, Будимпешти, Бечу, Берлину, Атинама и Софији, којима им је јављено да је Српски Црвени Крст у Крушевцу, а то исто и неким нашим пододборима. На једанпут немачка команда хтела је да интернира са хиљадама других Крушевљана и једног члана главног одбора Српског Црв. Крста. Dr Леко га је спасао и ако је већ био у колони за транспорт интернираних. Поједини одговори на његове циркуларе беху пријатељски, готови на сарадњу.

Чим се чуло да на место Немаца долазе у Крушевац Бугари, Dr Леко је преселио свој одломак управе Црвеног Крста у Београд, где је дотле одборник Татомир Петронијевић једини заступао наше друштво. Актом Гувернмана од 1-ог маја 1916. стављен је Српски Црвени Крст под његово старатељство и то као „Друштво Црвеног Крижа у генералној губернији у Србији“. Одборници Српског Друштва Црвеног Крста Dr В. Ж. Ђорђевић и секретар друштва Тома Стојадиновић узети су за — таоце. Ново гажење женевске конвенције... Све је то хришћански отрпео Dr Леко, само да се у поробљеној Србији не угаси са свим луч Српског Црвеног Крста. Одмах се показала корист од Лекиног стрпљења. У санитету „Гувернмана“ радо су се одазивали молбама Српског Друштва Црвеног Крста, али то није било довољно. Шеф штаба Гувернеров, Гелинек није трпео Српско Друштво Црвеног Крста. Отуда су потицале силне сметње. Срећом Гувернман је за свога комесара при

нашем друштву поставио Ваха, под којим су наши радили као да нису под непријатељском контролом. Црвени Крст био је једина српска институција у окупираној Србији, и ако се није звала српска. Митрополит Димитрије послао је 20.000 динара Српском Друштву Црвеног Крста да их подели сиромашним породицама наших свештеника. Аустријанци су задржали тај новац за некакав свој „ортопедски завод“ али је тих 20.000 динара понова послато и онда се успело да се поделе свештеничким породицама.

Послови Црвеног Крста у Београду стално су се умножавали, те се персонал морао умножити до на 40 драговољних радника. Пошта је доносила дневно по сто писама и више. У „Београдским Новинама“ гвернмана штампана су сва тражена и сва добивена обавештења. Из Берлина, као одговор на циркулар Дг Лека из Крушевца, добивени су спискови наших заробљеника у Немачкој. И наша публика све више се обраћала Црвеном Крсту у Београду. Поред обавештења о заробљеницима, нарочито одељење писало је дописнице сељацима и посредовало је за дописивања између наших на бојишту и оних у иностранству са онима који беху у Србији. Сиротињи је раздавана и помоћ у новцу.

У половини јула 1916. дошла је у Београд (понова) американска мисија Дг Рајана са једним железничким возом хране и одела. На основу списка Српског Црвеног Крста Дг Рајан је делио храну и одело сиротињи београдској, при чему је Татомир Петронијевић стекао великих заслуга дајући и од свога новца и од новца фирме Радовић и Комп. велике суме у помоћ и у зајам. Дг Рајан, полазећи да дели помоћ по унутрашњости Србије, оставио је Дг Леку још 16.000 динара да их подели сиротињи београдској. Швајцарски консул Фегели дао му је такође 10.000 динара на исто.

30. августа 1916. дошао је у Београд извештајни биро међународног одбора Црвеног Крста. Преко њега је Дг Леко ухватио везу са Радојловићем и Жујовићем у Женеви. Овима се обратио за помоћ нашим заробљеницима у Београдском граду. Међутим је Татомир успео да нађе у Београду извесну количину одела и да га подели заробљеницима.

У почетку новембра 1916. почео је стизати новац из Женеве. Дг Леко је примио око 10.000 новчаних упутница на три милиона круна (онда је то вредило у Србији шест милиона динара) за разна лица у Београду и у Србији. У Београду је лично раздавао новац, за унутрашњост га је слао упутницама. Навала је била таква да се код благајне Црвеног Крста морала поставити стража.

„Како при давању извештаја о разним лицима, тако и при исплати новчаних упутница било је често и кукњаве и радости. Они са села често изјављиваху да им више вреди што су чули да је онај који шаље жив, него сам новац који су од њега примали.

Дг Леко је молио за дозволу да отвори школу за бесплатно школовање сиротињске деце. Нису му допустили јер су „њихове школе довољне“.

Тек 17. септембра 1918. сазнао је Дг Леко преко Светске Задруге Хришћанске Младих Људи, да може да шаље новац српским заробљеницима у Бугарској — али после месец дана провалише наши на Солунском Фронту, па им та помоћ није више била нужна.

Из Немачке стигоше спискови наших тамо помрлих заробљеника и интернираца. Др Леко је о томе известио породице и слао им је умрлице преко општинских власти.

22. октобра 1918. пишу Радојловић и Др Жујовић у Београд Др Леку:

„Ви сви, који сте били принуђени да останете у драгој нам Србији, вршећи добра дела српском народу, у колико се то могло чинити под притиском непријатеља, и дали нама могућности да и преко Вас шаљемо помоћ невољницима у Отаџбини, примите нашу топлу благодарност и братске поздраве. И до скорог виђења” .

13-ог новембра 1918. отпочело је Српско Друштво Црвеног Крста опет свој рад у Београду. Издао је свој проглас којим је позвао на нове прилоге у новцу и у стварима да се помогне општој послератној невољи. После 7 дана два Србина, два брата Ђорђе и Гедеон Дунђерски приложише 500.000 круна.

Српско Друштво Црвеног Крста помогло је Општину Београдску привременом позајмицом, позајмило је и државној благајници у два пута по 200.000 динара, дало је општој државној и војној благајници по 4000 динара за помоћ онима који полазе кућама, помогло је Материнском Удружењу, даље помогло је удовицама лекара помрлих у рату, ђацима са по 6000 динара месечно за прив. учитеље док се не отворе јавне школе, дао је новчану помоћ окрузима: Битољском 30.000 круна, Топличком 30.000 круна, Тиквешком 30.000, Приштинском 20.000 кр., Врањском 20.000, Црној Гори 20.000, Ужичком 15.000, свима осталим окрузима по 10.000. Делио је брашно београдској сиротињи. Помагао је инвалидима.

Какво је било новчано стање Српског Друштва Црвенога Крста?

Од године 1876. када је основано до 1920-те, дакле за 45 година имало је Српско Друштво Црвенога Крста:

Прихода	13,567.778	дин.	80	пара
Расхода	10,301.085	„	63	„
Претекло за год. 1921.	3,266.693	„	17	„

Вредност ствари добивених на поклон од 1876. до 1920. не може се тачно одредити јер су Бугари упропастили целу архиву и Црвеног Крста и Српског Лекарског Друштва али ти поклони представљаху више милиона динара него што беху приходи у новцу. Друштво је како за време светског рата, тако и по ослобођењу Србије непрестано издавало ствари из својих слагалишта и војном и грађанском санитету, војницима, сиротињи, инвалидима и руским избеглицама. Услед тога оно 1920. тешко да је имало с чиме снабдети ни 500 постеља. Добро му је дошао поклон г-ђе Др Мортон из Америке која је послала све што треба за 150 кревета.

А ево шта је радило Српско Друштво Црвенога Крста у 1920-ој год.: Послало 5000 динара аустријским заробљеницима у Сибиру, помогло је ложу трезвености са 2000 динара, помогло је Министарству Народнога Здравља са 40.000 динара за преуређење десет вагона у бактериолошки железнички воз, помогло је истоме Министарству са 25.000 динара да подигне дом за мајке и одојчад, послало је путни трошак

болесним официрима у Давосу за повратак у Србију, послало је 3000 француских франака Георгијанском Друштву Црвеног Крста за пострададе од земљотреса; дало је 10.000 динара летњиковцу за слабуњаву децу, дало је Министарству Народног Здравља 10.000 динара за популарисање хигијене у народу; дало је 5000 динара за обданиште ратне сирочади код Београда; дало је Материнском Удружењу 2000 динара, дало је нашим туберкулозним у Швајцарској 20.000 швајц. франака, дало је 5000 за сирочад округа врањског.

Друштво је одликовало г-ђу Делфу Иванићку Најтингалском медаљом; основало је из Задужбине Обрена Јанковића санаторијум за ратне инвалиде у Врњцима, дало је баракe за лечење инвалида у Ковиљачи; дало је друштвени завод за дезинфекцију и купање (у Пироту) Министарству Народног Здравља.

Друштво је обновило својих 28 одбора и 55 пододбора.

Видели смо како је катастрофа Србије распарчала и Српско Друштво Црвеног Крста. Па ипак оно није изгубило присуство духа. И ако раздробљен Српски Црвени Крст је непрекидно радио за српску војску и српски народ и остао је веран човечности и свима прописима Женевске Конвенције.

VIII

РАД ДРУШТАВА ЦРВ. КРСТА У НЕПРИЈАТЕЉСКИМ НАМ ДРЖАВАМА

У Германији — У Аустроугарској — Црвени полумесец — Јунаци Црв. Крста — Заробљеници грађанског реда (интернирани) — Рад Међународног одбора у Женеви — Срце Европе.

Да би се боље могао оценити рад Српског Друштва Црв. Крста у светскоме рату, да видимо, макар у најмањој скици рад исте институције у великим државама наших непријатеља Германије и Аустроугарске, јер се бугарско друштво показало недостојно да носи одлику Црвенога Крста.

На народ од 70,000.000 душа, немачки Црвени Крст имао је прихода и расхода 78,640.855 предратних марака, а томе ваља додати обрт прајских друштава Црвеног Крста који је изнео 30,118.439 предратних марака. Кад се упореде ове цифре са бројем становништва Србије и обртом Српског Друштва Црвеног Крста видеће се да је сразмера готова иста.

Прва брига сваког војног санитета, чим је на бојишту указана прва помоћ рањеницима, у томе је, да се они што брже транспортују у позадину војске. За то треба много специјалних железничких санитетских (у Немачкој тако званих Лазаретских) возова од 100 осовина или 45 вагона, доцније 80 осовина, 35 вагона. Таквих возова дао је Немачки Црвени Крст 96, сем тога пловних лазарета од прерађених путничких бродова. Сем тога имао је и нарочите аутомобиле за пренос

рањеника, по 6 аутомобила на сваку етапну секцију, који су на бојиште носили понуде- а отуда доносили рањенике.

Друштвене болнице за које се још у мирно доба спремило све што треба (бараке за склапање и т.д.). На сваких 100 рањеника или болесника давао је Немачки Црвени Крст по три лекара, по 12 болничара и колико затреба сестара.

Друштво је организовало и лечење и неговање по приватним кућама, и куће за реконвалесценте.

Немачки Црвени Крст имао је огромни депо потребних прибора, а имао је још у мирно доба закључене уговоре са лиферантима за лифровање свију потреба у ратно доба. Из тога депоа могле су се добити чак и бараке за склапање и за пренос.

Друштвена управа имала је нарочито (XVII) одељење за снабдевање болница животним намирницама, па онда XX одељење за скупљање поклоњених књига за болничке библиотеке у којима је већ било 300.000 књига. Књиге су слате и Немцима заробљеним у непријатељским земљама. У марту 1917. раздељено је до 10 милиона књига и то: два милиона и 200.000 по болницама, 4,450.000 војсци на фронту, два милиона војним свештеницима, 50.000 заробљеничким логорима.

VII одељење старало се за ратне заробљенике радећи преко неутралних држава.

XI одељење старало се за немачке бегунце из источне Прајске, из колонија и окупираних земаља, које је имало да смести и да храни.

Нарочито старање посветио је Немачки Црвени Крст осакаћенима из рата и њиховим породицама, као и сирочади погинулих и у рату умрлих.

XXI одељење борило се противу заразних болести.

Одељење XX снабдевало је све трупе и болнице са минералном водом.

X одељење имало је да се бори са туберкулозом.

Одељење IX водило је бригу о бањама. За годину дана осигурало је бањско лечење за милион војника којима је то требало.

Немачки Црвени Крст основао је још за време рата 2100 општинских помоћних станица, 6 лечилишта за туберкулозне, 20 шумских станица за опорављање, 337 канцеларија за распитивање о несталима и о заробљеницима, 143 станице за савете мајкама, 732 чувалишта за новорођену децу и дечија игралишта, 65 станица за неизлечиве, 158 народних кухиња, станица за каву и млеко, путничких школа за кување и домаћинство.

Немачки Црвени Крст помагао је новчано и храном трудне жене за последња три месеца трудноће, често и рубинама, лекарском и бабичком помоћу.

Поред свега тога тако рзгранатога свога рада, Немачки Црвени Крст успео је да и Бугарској пошље три завода за дезинфековање.

„Нека би — вели Dr Богенг⁴⁷⁾ — благодарна успомена на многобројне примере пожртвоване верности и милосрђа трајно оплођавале

⁴⁷⁾ Entwicklung und Kriegsthätigkeit des Deutschen Roten Kreuzes von Dr jur. Bogeng, Berlin, Verlag Kameradschaft.

благословена старања друштава Црвенога Крста и тим друштвима прибављало све нове и нове чланове, који су вољни да се и у мирно доба спремају за службу човечности, како би у будућим ратовима могли одговорити и много већим очекивањима“.

Аустријско Друштво Црвенога Крста дало је а) *на ратишту* две пољске болнице са по 200 постеља, и у току рата повећало их је до две хиљаде постеља; *четрнаест санитарских одељења* и у свакоме по 2 лекара, 30 изучених нудиља, болничара и т.д. са богатом опремом у инструментима, понудама и средствима за дезинфекцију; *седам пољских мобилних депоа*, за сваку армију по један, са болничким приборима, лековима, рубинама, викуталијама и понудама. Садржина је редовно обнављана. На њих је утрошено девет милиона (предратних) круна; стални непокретни депо из кога су попуњавани пољски; *три морске лађе* претворене у болнице; велики мобилни *епидемијски лабораторијум*, и *22 бактериолошке лабораторије*; *12 санитарских железничких возова*; дало је *нарочите вагоне с апотеком и кухињом*, који се могу прикачити сваком теретном и сваком „дивљем“ возу, у који су се самовољно потрпали болесници и рањеници; организовало је *одморашта и станице за помоћ* и понуде за транспорте *изван железничких линија*; даље такве станице на железничким линијама; дало је *мобилне епидемијске болнице*, и неколико стотина *гарнитура* за купање, *мобилне станице за дезинфекцију*; дало је *кућере и телећак*е напуњене завојним прибором, *сандуке* са истим за ношење на самарима; најзад дало је *аутомобиле за хирурге*, за вршење хируршких операција на бојишту. Ово је аутомобилизирање хируршке помоћи у рату.

б) у *позадини војске* друштво Црвеног Крста имало је у својим резервним болницама, кућама за реконвалесценте и т.д. у своја 874 завода својих: 94.867 кревета и постеља у вредности од 13 милиона предратних круна.

Друштво Црвеног Крста организовало је 187 колона са 2838 носилаца за транспорте рањеника *од железничких станица до болница и обратно*. У току рата повећан је тај број 864 колоне са 12103 носиоца, при чему ни један није избегао службу под оружјем. Сви носиоци беху или од 16 до 18 година или старци ослобођени војне обавезе. Те колоне извршиле су 5 милиона преноса, дале су понуда у 4 милиона случајева, снабделе су са свежим завојем 31.154 рањеника. У тој служби беху пожарници, соколи, Самарићани.

Друштво је организовало *понуде на железничким станицама*. То је коштало 1,700.000 круна а понуђено је 6,700.000 случајева. Ово је била врло тешка служба. Нудилачки персонал смењивао се сваких 12 часова.

Друштво је имало нарочити депо за *поклоњене ствари и књиге* које је разашилало тамо где је што требало. Поклони неподесни за болничку службу продавани су *лицитацијом*.

Друштво је указивало помоћ *деци тешких рањеника*, старало се за 28.000 деце.

Друштвени биро за извештаје примио је много милиона извешћа дао је на три милиона бесплатних извештаја, доставио је ратницима које војна пошта није умела наћи око 100.000 писама. При трагању за несталима имао је успеха у 19% случајева.

У санитетским заводима Аустријског Друштва Црвеног Крста у позадини лечено је 1,217.373 војника, подофицира и војника међу којима је било 497.632 рањеника а 719.741 болесника. Оздравило их је 74.85%, а умрло⁴⁸⁾ је 1.80%.

Интересантно је да је још у мирно доба постигнут споразум између Министарства Војног и Друштва Црвеног Крста о плану мобилизације, према коме је управа друштва удешавала друштвену мобилизацију.

Друштво је за време рата дало много већу помоћ него што се планом за мобилизацију предвиђало.

Сви команданти аустроугарске војске упитани после рата за њихово мишљење о помоћи коју је Аустријско Друштво Црвеног Крста указало аустријској војсци једнодушно хвале до неба услуге Црвеног Крста учињене војсци.⁴⁹⁾

Црвени Крст у Аустрији имао је пре рата 75.000 чланова, који су плаћали члански улог од 4 круне. За време рата порастао је број чланова на 210.000.

У Немачкој пре рата имао је Црвени Крст 800.000 чланова, а у Јапану било је два милиона чланова.

Па како је и Турска била савезник централних сила и Бугарије, ево неколико врста и о друштву Црвеног Полумесеца:

Он је творевина младо-турске партије из године 1908. и зове се *Хилали Ахмер*. Он је 1911. објавио да усваја начела Женевске Конвенције и међународне одлуке од 1906. и од 18. октобра 1907. да признаје сва друштва Црвеног Крста. И ова одговорише да признају црвени полумесец. Овај има своје представнике у сваком вилајету. За услуге које је Црвени Полумесец у последњем рату указао, главна заслуга припада Хилми-паши, турском амбасадору у Бечу. Црвени Полумесец примио је на себе бригу за све бегунце из Тракије и Македоније у балканском рату; за њихов превоз у Малу Азију и њихову исхрану. Он се брине и за многобројну сирочад и управља радионицама, у којима је запослено 50.000 избеглица из Триполиса.

Приходи Црвеног Полумесеца: За време балканског рата добио је из Египта и Индије шест милиона франака. За време светског рата пресечени су ти приходи. *Наређена* је писанија по унутрашњости, и Црвени Полумесец могао је да отвори болнице друштвене у Трапезунту, Карпуту, Ђарбекиру, Сивасу, Ерзеруму, Бајруту, Јафи и Рафи.⁵⁰⁾

⁴⁸⁾ Sanitätsstatistischer Bericht über die Thätigkeit der österreichischen Gesellschaft vom Rothen Kreuze im Kriege 1914—1918. Wien, Verlag der ö. G. v. R. K. 1919.

⁴⁹⁾ Aeusserungen hoher Militär und Civilstellen über die Kriegsthätigkeit der öst. Ges. v. R. Kreuze 1916 Wien. Verlag der ö. G. v. R. K.

⁵⁰⁾ Пришле су му у помоћ и писаније из Аустрије и Немачке. Цареви су се претргли. Један је приложио 50.000 круна а други 40.000 марака.

В. *Das Rothe Kreuz, Die Bedeutung des deutschen und österr. R. K. sowie des roten Halbmondes*, von Les Colze, Arthur Collignon Verlag Berlin—Wien.

* * *

Ратна историја слави поједине јунаке међу ратницима, одликује их народ и држава.

Историја Црвенога Крста пуна је других јунака, који поред обичног јунаштва и храбрости сједињују у себи људску доброту и милосрђе, који су „витешки цвет на дрвету земаљскога братства“, као што за њих вели један лирски песник.

Кад би какав епски песник хтео да опева јуначка дела свију хероја Црвенога Крста, то би био јуначки епос људске љубави, пожртвовања и храбрости. Али јунаци Црвенога Крста врло су скромни, често се не знају ни њихова имена. Један аустријски Србин, ђенерал пешадије Емил од Војиновића покушао је да из службених аката пронађе те незнане јунаке и да њихова имена сачува.⁵¹⁾

Листа је тих јунака велика.

Ми ћемо навести само неколико:

Јањина Станиславска, девојчица од 14 година, ћерка сиромашног обућара из Розвадова, ишла је још у школу, када и ту школу претворише у болницу за рањенике. Она тада оста са свим у школи да помаже рањеницима колико може. Примеше је као помоћницу нудиља. Срце мале Јањине беше плодна њива за милосрђе. Усев саучешћа у њој набуја нагло у њеној женској нежности и милости према јадним рањеницима, и она није знала за већу срећу нити је желела ишта друго до да има удела у тешкој бризи и раду за рањенике. Прича о тој девојчици свршава се као тужна песма, њеном смрћу баш у тој Розвадовској школи. Једно шрапнелско тане пројурило је кроз прозор у слушаоницу у којој је мала Јањина баш превијала једног рањеника, и зарило се дубоко поред њене леве кључнице. Како је било рањеницима кад угледаше како се сруши њихова мала нудиља која их је не само неговала него разговарала, веселила и тешила. Умирући још је мала Јањина чеврљала о томе шта ће спремити за овога а шта за оног рањеника. На гроб мале Јањине положили су сребрну медаљу Црвенога Крста, са ратном декорацијом. Њена нежна слика живеће у успомени захвалног потомства.

Друга слика. Барака пуна тифозних болесника и рањеника пламти у пламену пожара. „Као да пљусак кише није вода“. Један од јунака Црвенога Крста јури осам пута у тај пакао и сваки пут спасава тешке болеснике од заразе и тешке рањенике (између њих и једног непријатеља Србина).

Или: Непријатељ бомбардује једну кућу пуну рањеника за то што нису стигли да на кући истакну заставу Црвенога Крста. Беше право јунаштво истаћи и утврдити ту заставу на кући. И то је извршио јунак Црвенога Крста.

Нова слика: Непријатељска коњица напада једно место пуно рањеника. Један од ових, у пркос својим ранама, решава да он у опште није рањен, и превијајући се од болова евакуише све рањене и болесне па тек после мисли на себе.

⁵¹⁾ Helden des roten Kreuzes, aus den Akten des k. u. k. Generalinspektorates der freiwilligen Sanitätspflege, herausgegeben von G. d. I. Emil von Woinovich.

Ко да исприча јунаштво жена, које су своју једину срећу дале отаџбини? Па онда ко може да поброји све оне младе девојке, које бацише своје адиђаре и безбрижан живот и постадоше болничарке Црвенога Крста? Ко може испричати пожртвовање свију војних свештеника и богослова у служби Црвенога Крста тих „добрих пастира који душе своје полажу за своја духовна стада“?

Једна официрка укрцава се на лађу са 150 рањеника, превија их, разговара и теши их, пева им њихове народне песме, носи на својим леђима оне рањенике које ваља оперирати, асистира при свима операцијама, бденише по читаве ноћи код тешких рањеника, па опет је сутрадан прва на послу да обнавља завоје, а кад је лађа запала у унакрсну ватру непријатеља, и кад су се мушки болничари укочили од ужаса, она сама иде мирно кроз плотуне и врши своју дужност... Ова је жена била јунак над јунацима!

Онде где су се мушкарци кад што колебали да ли да уђу у болнице за заразне болести, жене су куражно улазиле, лечиле су и неговале су срдоболне са пуно материнске и сестринске љубави. На један пут непријатељска граната распрсне се у сред болесничке собе, плафон се руши, болнички намештај разбацан, хаос, једном болеснику одсечене обе ноге. Јунакиња Црвенога Крста у сред тога хаоса пре свега зауставља крв која шикља из оба патрљка пресечених ногу, и то зауставља крволиптење са свим *lege artis*, јер зна да би јадник умро од губитка крви док би му зовнула лекара.

Заповест: да се 800 тешких болесника и рањеника одмах евакуишу у позадину. За извршење ове заповести налазе се свега један лекар, једна сестра Црвенога Крста и неколико санитетских војника. Оно што је изгледало немогућно, извршено је. Кад се кренуо лазаретни воз рекла је сестра Црвенога Крста самој себи: „Сад си ти и лекар и командант санитетског воза, и ти си једна одговорна за толике људске животе“ и она се испрсила и прегла је на посао, као да се дотле одмарала. Непријатељска ватра засипа и тај лазаретски воз, и сестра-командант воза је *рањена*. Али она нема каде да мисли на ту ситницу, она наставља да превија, да утеша, да напоји, она је „анђео хранитељ“ воза и она издржава ужасан умор докле није све своје штићенике предала сигурним рукама у позадини.

283 тешких болесника и рањеника стицајем околности остављени су њиховој судбини да помру од глади ако их непријатељ не искасапи. Три јунака Црвенога Крста спасава свих 283!

Каква је дивна душа санитетских војника! Без оружја гази у највећи покољ да извлачи рањенике, бори се за њих по цичи, зими и кроз непроходне шуме!...

„Неки замишљају да чинити акте милосрђа значи чинити милостињу. Ах како га умањују и омаловажавају краљевску врлину лепог и дубоког милосрђа, опште, светско, вечно милосрђе, божанствено милосрђе које може да удели и најбогатијем и да прими добротворство од најсиромашнијег⁵²⁾).

* * *

⁵²⁾ Цитат из Bulletin de la ligue fraternelle des enfants de France у *Mare Hélys*, Cantinière de la Croix rouge 1914—1916 Paris, Perrin & Cie 1917. Стр. 212.

IX

СРЦЕ И ДУША ЕВРОПЕ

У свима међународним конвенцијама, које доведе поменуемо, било је само речи о заштити војно-санитетских установа, приватне помоћи рањеницима, болесницима. Још се нигде не помињу војни заробљеници а камо ли они *грађанског* реда, интернирани старци, жене и деца, јер нико није могао ни помислити да ће сувремене државе у рату одводити у ропство читава мирна насеља, сву нејач једнога народа.

Тек године 1912. на међународном конгресу у Вашингтону одлучено је да Црвени Крст треба да прими на себе у случају рата бригу о *ратним војним заробљеницима*, али још нико не помишља на заробљенике грађанског реда, на интерниране, те најнесрећније људе међу несрећнима. Жалосна је привилегија овог светског рата, који је вођен на врхунцу цивилизације, што је усавршавању срестава за убијање додао и рафинирано душевно мучење што је и судбину жена и деце дочепео у своје канџе. Докле је раније странац који се десио у непријатељској земљи могао, кад букне рат, да остане у непријатељској земљи или да се врати кући, нашем великом добу сачувана је привилегија да први пут примени ратно право и над онима који се немају чиме бранити и то тако напречац тако изненада да за њих у међународном праву не беше никакве заштите. И тако је Међународни одбор Црвенога Крста у сред рата морао, после грдних напрезања и дипломатских преговора да за себе освоји право помагања интерниранима.

Тек кад човек проучи судбину заробљеника грађанског реда, у свој њеној ужасној разноликости, може да појми како су растрзани и кидани живци Европе, и како ће тешко бити да измрцварено тело народа икада потпуно оздрави.

С тога вреди да се нарочито зауставимо на раду Међународног одбора Црвенога Крста у Женеви, у толико пре што се угледни немачки књижевник *Стефан Цвајг*, при крају 1917. нарочито потрудио до Женеве и описао тај рад⁵³). Он прича:

„И године 1914. пуче гром светскога рата. Докле су разне народне руље клицале радосно по улицама, док су вођи народни, песници, професори и уметници клицали заједно с руљама, у Женеви састаше се, још првих часова, оно неколико људи, тешко забринутих, који су годинама, целога свог живота само спремали помоћ за овај страشان час. Било их је свега седам, ужи извршни одбор. И они одмах поделише улоге, и стадоше припремати све што треба за организацију. Један од њих страшљиво примети да ли ће њих седам бити у стању да савладају цео посао, да ли не би вредило набавити неколико помоћника? Дебатовало се и о томе да ли треба набавити машину за писање. И нађоше да им та машина не треба, да ће њих седам лако савладати цео посао.

Смешно, је ли?

⁵³) најпре у „Neue freie Presse“ а за тим (1918) у засебној брошури.

Они су мислили да ће се једним напрстком моћи исцрпети цело море људскога јада. Они јадници нису могли слутити да ће високо цивилизована Европа, у самоубилачкој суманутости затворити милионе људских створења у бедне баракe или просто у оборе ограђене жицом, и да ће их у њима држати годинама као какве дивље животиње. Они нису могли ни замислити да ће државне владе извлачити из приватних кућа са свим мирне жене и децу па их затварати хиљадама. Има и данас људи који не могу да дођу к себи од запрепашћења, који не верују што су својим очима видели, који држе да је све то био један ружан сан.

Првих дана рата седело је тих 7 људи од ране зоре до мрклого мрака у двама собама, и одговараху на питања која су стизала. Испрва стизаху писма као тице испред буре, али се та писма претворише брзо у праву буру, у огроман талас, у читаво море. На један пут беше хиљада писама дневно, па онда 3000, 5000, 10.000, а при крају децембра (1914.) сипао је страх Европе по 30.000 писама сваки дан... Само сортирање писама превазишло је целокупну радну снагу. Пробало се да се струја зајази. Цео саобраћај између Немачке, Аустрије и Русије пренесен је на Копенхаген⁵⁴). Ангажовано је све више помоћника. Сваки од тих дивних људи радио је и сам, и са својом женом и децом до дубоко у ноћ. Све забадава јер престрављени јауци свију породица Немачке, Француске, Инглеске и Белгије допираху до Женеве. И у сред толикога посла ваљало је пронаћи какву систему, по којој би се на сва писма одговарало подједнако праведно. Испрва су покушали да имена заробљеника запишу на појединим листовима, али ови постадоше брзо свеске, књиге, фолијанти, фасцикле, рафови, зидови, читаве куће пуне од подрума до крова. Требало је помоћи, и то у новцу и у људима, у времену и у простору.

И помоћ је одмах стигла, најпре у људима. Трајну славу заслужила је варош Женева, што су се на први позив Црвенога Крста из ње јавиле и надметале стотине и стотине добровољаца за рад у Црв. Крсту. Као што је управа Црв. Крста заслужила неумрлу славу што се издигла изнад свију предрасуда побеснелог света и што је успела да под једним кровом на заједничком мирољубивом и пријатељском послу уједини: Французе, Немце, Инглеze, Србе и Бугаре. И данас је то у Европи једина оаза праве интернационалности, пријатељског саобраћаја међу људима најразличнијих народа. Теже је ишло са просторијама. Најпре се пробало са завођењем помоћних канцеларија, али брзо је општина женевска ставила на расположење целу своју зграду у којој је музеум Рат, и у тој згради радило је сваки дан и дубоко у ноћ хиљаду и две стотине људи за добро читавих милиона стране војничке браће.

На пољима разбојишта низале су се битке једна за другом, али свака од њих осетила се у згради Ратског Музеума. Јер иза сваке победе, иза сваког пораза и повлачења наваљивале су бујице писама, питања, телеграма, и само паузе у борбама стишавале су донекле ју-

⁵⁴) Као што је доцније и у Београду отворен међународни обавештајни биро.

рење тих бујица. Најзад направљено је мало реда. Хаос претворио се у организам.

Сада куца та организација као какав часопис. Систем обавештавања је врло прост. За свако питање, за сваког „несталог“ направи се нарочита листа на којој је име, чин, године старости несталог исписан. Тако исто шаље и непријатељска страна за сваког заробљеника или рањеника спонтани извештај у коме је на нарочитој листи, рецимо зеленој, исписано име, чин и датум. Ако се бела листа подудара са зеленом, онда је верификовање постигнуто. Породица дотичнога извештава се у коме се заробљеничком логору налази изгубљени („нестали“) и тако се постизава веза између домовине и непријатељске земље.

То изгледа тако просто да свако дете може разумети тај механизам. У ствари постигнута веза кида се на стотину начина, кида и тада треба психолошке умешности да се васпостави. Ту је на првом месту сличност имена. У француском одељењу н. пр. има можда 5000 заробљеника којима је име Мартен. Међу овима има их на 500 који се зову Ханри Мартен, и то у једном истом пуку. Колико је требало труда да се код толике истоветности имена не направи никаква забуна, да се постигне права веза! Па онда друга тешкоћа: правопис: Лефебр је једно од најчешћих француских имена, али оно се пише на двадесет разних начина, па често ни сам заробљеник не зна који је начин најбољи за исписивање његовог имена. Или, после многе муке, срећно је утврђено у коме је логору дотични заробљеник, али док стигне прво писмо, он је премештен у други заробљенички логор. Или први извештај није био тачан, сад се ваља на ново обраћати друговима, лекарима. Нове муке и нова распитивања. Ко може из даљине оценити бесконачни, замршени, невидљиви труд против свима случајностима размене, смртних случајева, пакостима случаја и судбине, док се тачно утврди један једини податак, док се умири један једини од милиона преплашених, док се умири за један сахат, за једну недељу. То је Данаидско буре које се непрекидно пунило људском бедом и невољом. Али никакав труд не може исцрпети читаво море страха.

*

Али и тај посао за помоћ заробљеницима само је мален разломак херојског напрезања које су подносили вође и организатори.

Као год што у поједином разбоју непрекидно промичу многи изукрштани конци, тако су милиони људских судбина данима, месецима, годинама промицали кроз руке неуморних појединих људи. О како беху многобројне, многоструке молбе и преклињања, жалбе и тужбе, жеље и питања, и на све је ваљало одговорити. Црвени Крст у Женеви надзирава једновремено све заробљеничке логоре да се увери да ли заробљеници добијају довољно хране, да ли имају довољно слободе кретања. Он прима молбе које срца цепају за размену тешких рањеника, за одсуства ради здравља у Швајцарској. Уједно је Црвени Крст банкар који прима новац из домовине да га разашље у далеке ратне логоре, он је поштар за разношење пакета са животним намир-

ницама и понудама, он је лекарски надзорник и последња инстанција за жалбе. Црвени Крст је шаховска табла дипломатска на којој се завађени народи боре сваки за своје сопствене заробљенике. То је последња инстанција изван рата, па ипак у сред рата, којој се управљају апелирања разума и човечности.

И тај рад дневне трагике и тешких брига укршта се са ретким тренутцима дубоке људске радости. Треба само замислити како је тешко било сваки дан тим стотинама очајних матера и жена одговарати једном једином речју „умро“. Па чак и та последња неумољива реч не беше довољна преживелима. Ко ће допустити да му та једна реч убије сваку наду. Грчевито се хватају за поједине речи, пишу и опет пишу, можда је тај глас о смрти не тачан, биће нека забуна у именима, хоће о свом оцу или о свом мужу још макар последње да чују, од какве је болести умро, где је сарађен, моле за какву ситницу као спомен, за какав год докуменат... И на све то одговарају ови душевни Самарићани, шаљу скице од гроба, податке из болнице, сведоштво другова. Али како је тим Самарићанима сваки дан писати таква писма и разашилати их по свима и најудаљенијим селима. Какав ужас, у том збијеном простору сваки дан осећати суму страха толиких јадника за миле животе. Па како су дирљива та писма! Једна сељанка пише из њенога села: „Да ли сте штогод чули о моме сину Јоци? Ја од августа на овамо немам никаквог гласа о њему“ и потписује само своје име дрхтавим рукописом, мислећи јадница да сваки зна њенога сина, њеног јединца, који је за њу све и сва у сред милиона других људи. Друга опет жена пише и тражи одговора на писмо, које им је послала пре 8 дана распитујући за свога мужа. Она мисли да се свако сећа ње и њене једне капи несреће у бескрајноме мору. Сваки зна само своју невољу, нико не може ни да замисли да оно што њој цепа душу одозго до доле, као што се цепа платно, не значи за друге људе ништа више него једну врсту у листи губитака, један хладан број, један атом, један дах, нешто са свим равнодушно. „И то је, вели Ст. Цвајг⁵⁵⁾ — што нећу никада заборавити, то је да се у овој кући (Међународног Црвенога Крста у Женеви) имало саучешћа са сваким појединим очајником у тим милионима, да се није жалио труд да се за њега учини све што је могуће било. То је тако огромно тако непојамно, да човек о томе не може говорити него само плакати и кукати на глас“.

„Како се овде јасно чуло куцање Европиног срца. Фасцикуле се нагомилавају уз дувар — за сада се нема када сређивати их, али у свакој је стиснута по читава људска судбина са свима њеним ратним перипетијама. Поједине мапе врло су обимне, оне су постале дика и љубав својих чувара, у њима су читаве Илијаде бораба за појединачне судбине, читаве Одисеје појединих заробљеника у морима несреће. Пружише ми без бирања прву која им дође под руку. То беше историја једног детета од пет година, једне мале лепе девојчице — фотографија беше приложена, која показиваше нежно преплашено лице — која је један дан нађена изгубљена у Белгији. Она није умела да каже своје име, она је у бегству с мајком, наједан пут растављена од мајке, а

⁵⁵⁾ I. с. стр. 12.

отац је отишао са белгијском војском. Није се знало чије је то дете, јер од стотина мајака стизаху запрепаштена писма о изгубљеној деци, па је за сваким ваљало трагати. Ваљало је и за ону нађену девојчицу слати лични опис, поредити, питати, тражити, писати, телеграфирати док се најзад докучило чија је та девојчица. Сад је ваљало известити не само срећну мајку него и оца који се из друге бестрагије јављао кукајући за својим изгубљеним дететом. Међутим је отац био заробљен, сад је тешко било до њега допрети. Одлучише да дете пошљу у Француску, куда његова мајка беше побегла. Сад је ваљало водити дугачке преговоре са немачком владом, који најзад успеше. Међутим је отац детињи интерниран у Швајцарској. Ту се састао са својом женом и сад су молили да им се пошље дете. Нови преговори са владом, нове тешкоће, јер најзад беху се родитељи вратили (у Белгију) и после две године дописивања, очајног тражења успело се да се то троје састави. Стотинама писама има у тој једној фасцикули и као последње налази се, дирљива у својој простоти, мала писмена захвалност сада седмогодишње девојчице Црвеноме Крсту. У другим фасцикулама слична лутања, другачије забуне, али толико исто страха и ужаса. Из сваке се пружају очајне људске руке преко пустих простора једне другима, преко толиких граница у пламену, и у њима има више трагике, више несрећа и величина него што се може наћи у свима ђенералштабним делима. Ту је нагомилана грађа за велики епос рода људскога, и ни један појединац неће бити у стању наћи речи за његову силу. Ко би и могао наћи речи да искаже сву многостручност невоље на данашњој нашој земљи, ко би могао да исприча векове страха између једнога писма и другог. То ишчекивање које је палило, гризло, иссисавало милионе душа, она вампирска и убилачка преплитања разних случајности. Овде се тек осећа како је појединац немоћан пред бесконачношћу узбурканог осећања. Два ока то не могу догледати до краја, нити једна душа, поједина слабачка људска душа може све то осетити до краја“.

„Па не само унутрашњи упечаток, него и сама спољашњост ове куће дубоко ме је потресла. Не знам од куда, али у мени је био предосећај да ова огромна организација, која обухвата целокупну невољу Европе, мора и споља бити огромна, да мора бити смештена у цинковским просторијама са свима удобностима, да мора у неку руку бити као фабрика за прераду трагичног материјала. Замишљао сам је величанствену, и нашао сам је одиста велику али у другом смислу, својом простотом, својом херојском сиротињом срестава. Голи дрвени зидови, на брзу руку подигнути, бараке у место озиданих просторија, грубо истесани столови без фиока, лампе без икаквих украса, сламне столице, све најјевтиније, и све то тако збијено да човек нема где да се окрене. Педесет до шездесет помоћника радника, један уз другог у једном одељењу раде, уз то машине за писање клепећу, а над њиховим главама, на неофарбаним гредама још један спрат, на који се излази дрвеним стубама. Сваки путујући циркус има више удобности. Нигде једног фотеља, нигде ни најмање удобности. Цело као да је за једну ноћ склепано и то за један дан. И ту се видела наша општа предрасуда да овај рат не може дуго трајати, да ће све брзо прохујати, да за то треба

све провизорно правити. Благодаречи тој предрасуди раде ево сви ови благотворни Самарићани годинама под условима на које не би пристао ни најмањи банкарски чиновник, нити последњи препишчик ма каквога звања. И то раде неуморно, и дању и ноћу од првог до последњег.

Да од првог до последњег. Хтео сам да видим управника ове велике организације, да му вратим посету јер је он мене у Бечу посетио, па ушавши упитах где је управникова соба. Људи се само осмехнуше и ја сам тек доцније разумео тај осмех. Али кад ме одведоше управнику када га видех у једној огромној соби, у сред једног метежа, где за једним грубо отесаним столом заједно са још петорицом ради, па се сетих елеганције и удобности и најмањих приватних канцеларија, ја тек тада појмих величину и пожртвовање тих људи који невидовно раде за непознате, за никад невиђене“.

Ја до сада не поменух имена људи који овде више од три године, са самопрегорењем раде за човечанство. Али ја држим да та имена морају бити позната целом свету, с краја на крај земљиног шора. Зар да се одиста помињу само имена оних места и поља која су се напила људске крви до испод жилица жита, зар да се знају само имена костурница европске омладине? Зар само имена војвода, која се могу прочитати на свима ћошковима улица, на толиким плакатима и на свима кутијама цигарета? Зар да се и не помињу они који су радили у противном правцу, да измире и сједине оне које су други завађали и раздвајали? Они су стајали у мраку, али увек готови да помажу, увек вредни, са тако исто великом снагом организације, убеђености и одлучности. На првом месту ваља ми поменути *Густава Адора* председника организације. Он је међутим попео се до управништва спољне политике Швајцарске. Али онај, који је био душа целине, чијој иницијативи има да се благодари за спасавање заробљеника грађанског реда који је до краја остао уз њега, беше *Dr Ф. Феријер*, старац за кога би се на први поглед рекло да је изнурен човек⁵⁶). Он је још у рату од 1870. служио у драговољној приватној помоћи, а у балканском рату, и ако му беше скоро 70 година, он је одјурио на балканска разбојишта, а светски рат дао му је снаге какву само истинско осећање може да даде људском делу. Још није време да се излажу све заслуге његове и оне *Dr Навиља*, али сви који који су се интересовали за судбину заробљеника треба да са захвалношћу сачувају њихова имена. Кад једном буде могућно да се прегледа сва беда, невоља и несреће светскога рата, онда ће се тек видети и они који су најстрашније радили да их ублаже.

* * *

Из другог извора⁵⁷) можемо да забележимо неколико тачних података о раду Међународног одбора Црвенога Крста и његове агенције за ратне заробљенике.

⁵⁶) Од њега је напред поменути некролог нашем *Dr Воји Суботићу* млађем.

⁵⁷) *Comité international de la Croix rouge. Renseignements complémentaires sur l'activité de l'Agence internationale des Prisonniers de guerre à Geneve.*

Међународни одбор Црвенога Крста за првих седамнаест месеци светскога рата извршио је трагања за француским, инглеским и белгијским војницима у 1,500.000 случајева; трагања за немачким војницима у 1,000.000 случајева. Трагања за заробљеницима из окупираних земаља у 10.000 случајева. Служба за цивилне заробљенике (ингерниране) француске, инглеске, белгијске 180.000 случајева; служба за цивилне заробљенике из Аустроугарске, Немачке, Бугарске и Турске 90.000. — Преписка око враћених у отаџбину 50.000. — Посредовање за достављање новаца и животних намирница у 65.000 случајева. Специјалне истраге француске 27.000. Специјалне истраге немачке 16.000. Дневно је примано по 1500—2000 писама и дописница, а експедовано их је дневно 3—4000. Експедованих телеграма било је 20.500. Испоручених новчаних мандата 1,534.000 фр. Пакета са животним намирницама транзитом 15,850.000. Пакета експедованих из Женеве 337.181. Саопштавања породицама 348.469. Примљено и саслушано 65.344 особе.

Све те цифре треба помножити најмање са три да се добије преглед свега што је урадио Међународни одбор Црвенога Крста за време целог рата.

Једна нова институција *ратних кума* узела је у току рата врло важно место у посредовањима Међународног одбора. Поједине даме из Француске набављале су себи адресе појединих заробљеника или интернираних, ступале су с њима у преписку, сазнавале су њихове најпрече потребе и старале су се да их подмире. Чим је поједино такво ратно кумче изгубило везу са својом кумом, ова је прво помишљала да су га преместили из једног заробљеничког логора у други и Међународни је одбор одмах отварао нову истрагу да га пронађе.

Између питања која је Међународни одбор Црв. Крста добијао било је и оваквих:

„Да ли би могли да ми штогод јавите о моме мужу (или моме сину) који се налази у Графенверу?” И то је све. Ако дотична потписује само своје девојачко име, или, ако се мајка преудала, онда се не зна ни како је презиме заробљенику.

Често пута мајка пита: да ли њен син добро изгледа?

Једна жена са свим озбиљно пише: „Лако ћете познати мога мужа. Он је врло леп човек, а на леђима има тетовирану голу женску”.

Дирљиво је овако питање: „Да ли би могли да ми додате адресу војника Х., који је отац мога детета. Хтела бих да му пошљем хаљина и животних намирница”.

Колико ли их је било тада у Европи које је само овај рат спречио да се на време венчају?

* * *

У међународној агенцији за ратне заробљенике, у томе органу Међународног одбора свију друштава Црвенога Крста била је за време светскога рата *и душа и срце Европе*.

Као што море непрестано бије о брегове, тако је за време великог светског покоља, непрекидно и дан и ноћ ударала у кућу Црвенога Крста у Женеву невидљива али непрекидна плима страха, бриге,

невоље, очајни врисак толиких милиона људских створења најразличнијих народа. Од те међународне куће Црвенога Крста, тако исто невидљиво али тако исто непрекидно враћали су се таласи осеке, у којима су струјале утеха, нада, савети и извештаји о милионима у војсци, милионима који осташе дома.

Тамо, на бојиштима, с једнога краја света до другогa разапињу на крст тело Европе. Из њених многобројних рана липти крв... али овде, у међународном органу Црвенога Крста, још куца њено срце, јер овде нечовечним мукама времена одговара вечно осећање људскога милосрђа.

